

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's
SHRI DHOKESHWAR COLLEGE, TAKALI DHOKESHWAR

Tal:-Parner, Dist.:- Ahmednagar. 414304 (M.S.)

(Off.): 02488- 295395

NAAC ACCREDITED "B" GRADE

- Id. No.PU/AN/047/1994
- Email: tdcollege@gmail.com
- Web: www.shridhokeshwarcollege.org

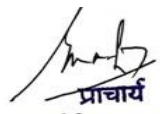
Dr. Shri Laxmanrao Shri. Matkar
Principal
M.Sc, Ph.D, L.L.B, D.Sc(U.S.A)
Mob.No.9011503334

Reference No.: / 2022-23

Date: / /

3.3.2 Books and chapters in edited volumes and papers published in National/International conference

Sl. No.	Name of the teacher	Title of Paper
1	Dr. Korade S. M.	S.Y.B.A. Sem.III
2	Dr. Jadhav E.G.	Satta ke durupayog par prakash dalti kahani mukhyamantri kd danda
3	Dr. Jadhav E.G.	"Red Zon" Upanyas Ka Samajshasriy Adhayan
4	Dr. Ghule J.S.	1967 Chi Lokasabha nivadnuk ek abhyas
5	Mr. Alhat S.G.	Jagatikikaran aani Gramin Sahitya Pravah
6	Mr. Gavit P. M.	Gram Swarajya Aani Mahatma Gandhijinchya Vicharatil Bharat
7	Mrs. Pandule A.V	Green Marketing
8	Mr. Lokhande D. M.	SPORT MANAGEMENT
9	Dr. Jadhav E.G.	Trutiyanpanthi Samaj Ki Arthik Sthiti : Ek drushtikshep
10	Dr. Ghule J.S.	Samakalin Rajakiy Paristhitit Rajyapalanchi Bhumika
11	Dr. Ghule J.S.	Samakalin Rajakiy Prakriyet Mahilancha Sahabhag
12	Dr. Korade S.M.	A Geographical Study of Total Population Workers In Ahmednagar District
13	Dr. Korade S.M.	Gender Disparity In Literacy and Sex Ratio Of Ahmednagar Dist.
14	Mrs. Raykar D.S.	A Study of Unified communication in IT Industry
15	Mrs. Gadge S. R.	Junnar Talukyatil Mahadev Koli Samajachje Uthav
16	Mrs. Pawar S. R.	E- resources In College Libraris Of Ahmednagar With Refference: A Study
17	Mr. Kothavale L. B.	Santasahitya Aani Paryavaran
18	Dr. Mundhe G. S.	Dushkalala Samore Jtatana
19	Mr. Kothavale L. B.	Jagatik Staravar Shahu Maharajanche Shikshanik Yogadan
20	Dr. Jadhav E.G.	Banjaronka Dipostav

प्रिन्सिपल
श्री. दोकेश्वर कॉलेज
ताकळी दोकेश्वर, ता. पारनेर, जि. अ.नगर

एस. वाय. बी. ए.
सेमिस्टर-३

नवीन अभ्यासक्रम
सी.बी.सी.एस. पॅटर्न

आर्थिक भूगोल - I

भूगोल : सामान्य स्तर पेपर-२ (Gg.210 [A])

प्रा. अमित एकनाथ सोनवणे
प्रा. डॉ. शिवराम महादू कोरडे

प्रा. डॉ. वासुदेव शिवाजी साळुंके
प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

लेखक परिचय

प्रा. अमित एकनाथ सोनवणे

M.A. (Geography) B.Ed., SET, Ph.D., M.A. (History).

मॉडर्न कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिवाजीनगर पुणे ०५, सहप्राध्यापक या पदावर कार्यरत आहे. पदवी व पदव्युत्तर विभागामध्ये १५ वर्षांपेक्षा जास्त अनुभव आहे. विविध आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय नामांकित जर्नलमध्ये ३० पेक्षा जास्त शोधनिबंध प्रकाशित झाले. याशिवाय १५ पेक्षा जास्त आंतरराष्ट्रीय चर्चा सत्रांमध्ये शोधनिबंध वाचन व सहभाग घेतला. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ BCUD अंतर्गत २ लघुसंशोधन प्रकल्प पूर्ण केलेले आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा मान्यताप्राप्त संशोधन मार्गदर्शक म्हणून मान्यताप्राप्त असून २ विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करत आहे.

प्रा. डॉ. वासुदेव शिवाजी साळुंके

M.A., Ph.D.

कोपरगाव तालुका एज्युकेशन सोसायटीच्या के.जे. सोमैया कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालयात पदव्युत्तर भूगोल विभाग सहायक प्राध्यापक या पदावर सन २००७ पासून कार्यरत आहेत. सन २०१२ मध्ये सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी पुरस्कार प्रदान. एक लघु संशोधन प्रकल्प पूर्ण केला. जुलै २०१५ सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाची पीएच.डी प्राप्त झाली. नभ नक्षत्रांचे या संदर्भ ग्रंथासह ६ हून अधिक क्रमिक पुस्तके प्रकाशित. विविध आंतरराष्ट्रीय नामांकित जर्नलमध्ये २१ शोधनिबंध प्रकाशित झाले.

प्रा. डॉ. शिवराम महादू कोरडे

M.A., Ph.D.

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या संस्थेत सन १९९६ पासून श्री ढोकेश्वर कॉलेज टाकळी ढोकेश्वर, ता. पारनेर, जि. अहमदनगर या ठिकाणी कार्यरत आहे. सप्टेंबर २०१८ मध्ये जे. जे. टी. यु. राजस्थान विद्यापीठाची पीएच.डी प्राप्त झाली. यू. जी. सी. नवी दिल्ली अंतर्गत एक व सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठा अंतर्गत एक असे दोन MRP पूर्ण केले. आंतरराष्ट्रीय नामांकित जर्नलमध्ये १४ शोधनिबंध प्रकाशित झाले. याशिवाय अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रांमध्ये शोधनिबंध वाचन व सहभाग घेतला.

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

MA, M.Ed. SET

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, हुतात्मा राजगुरू महाविद्यालय, राजगुरूनगर, ता. खेड, जि. पुणे येथे भूगोल विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत. अध्यापनाचा एकूण १६ वर्षांचा अनुभव विविध राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सहभाग व शोधनिबंधाचे वाचन, अनेक शोधनिबंध विविध जर्नलमध्ये प्रकाशित, व्याख्याने आणि चर्चासत्रांमध्ये सहभाग, मभूप, आयआयजी या संस्थांचे आजीवसदस्य, राष्ट्रीय सेवा योजनेमध्ये कार्यक्रम अधिकारी म्हणून उत्कृष्ट कामगिरी, महाविद्यालयातील विविध समित्यांमध्ये कामाचा अनुभव, सा. फु. पुणे विद्यापीठाच्या ईकन्टेंटसाठी लेखन.

niralipune@pragationline.com

www.pragationline.com

Also find us on

 www.facebook.com/niralibooks

 @nirali.prakashan

जून 2020 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

आर्थिक भूगोल - I

Economic Geography-I

• एस.बाय.बी.ए. •

सेमिस्टर-3 : सामान्य स्तर पेपर-2 Gg.210 (A)

CBCS Pattern

• लेखक •

प्रा. अमित एकनाथ सोनवणे
M.A. (Geography) B.Ed., SET, Ph.D.,
M.A. (History).

प्रा. डॉ. वासुदेव शिवाजी साळुंके
M.A., Ph.D.

प्रा. डॉ. शिवराम महादू कोरडे
M.A., Ph.D.

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक
M.A., M.Ed. SET

किंमत : ₹ 80.00

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5451

आर्थिक भूगोल-I

ISBN 978-93-90225-60-0

प्रथम आवृत्ती : ऑगस्ट २०२०

© : प्रा अमित सोनवणे, प्रा. डॉ. वासुदेव साळुंके, प्रा. डॉ. शिवराम कोरडे, प्रा. दिलीप मुळूक

प्रकाशक

(Poly Plates)

मुद्रक

निराली प्रकाशन

योगिराज प्रिंटेर्स अॅन्ड बाइंडर्स

अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,

सर्व्हे नं. १०/१, घुले इंडस्ट्रिअल इस्टेट,

जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.

नांदेड गाव रोड, ता. हवेली,

फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९

पुणे - ४११ ०४१.

फॅक्स : (०२०) २५५१ १३७९.

मो. : ९८५००४६५१७/९४०४२३३०४१

Email : niralipune@pragationline.com

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण.

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email : pbcipune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टॉकिजसमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७
- २८/अ, बुधवार पेठ, अंबर चेंबर, अप्पा बळवंत चौक, पुणे २.
मो. ९६५७७०३१४२/९६५७७०३१४९
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रमुख वितरण केंद्रे

निराली प्रकाशन : पुणे

- ११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे ४११ ००२. ☎ (०२०) २४४५ २०४४
मो. ९६५७७०३१४५ Email : nirallocal@pragationline.com

निराली प्रकाशन : धायरी (पुणे)

- सर्व्हे नं. २८/२७ धायरी-कात्रज रोड, पारी कंपनीजवळ, पुणे ४११ ०४१.
☎ (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३ Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

- ३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., गिरगाव, मुंबई ४०० ००४.
☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ फॅक्स : (०२२) २३८६ ९९७६.
मो. ९३२०१२९५८७ Email : niralimumbai@pragationline.com

वितरक शाखा

निराली प्रकाशन :

- ३४, व्ही. व्ही. गोलार्नी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव ४२५ ००१. ☎ (०२५७) २२२ ०३९५.
मो. ९४२३४९१८६० Email : niralijalgaon@pragationline.com
- न्यू महाद्वार रोड, केदार लिंग प्लाझा, पहिला मजला, आय. डी. बी. आय. बँकेसमोर,
कोल्हापूर ४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५ Email : niralikolhapur@pragationline.com
- लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३, सीताबाडी, नागपूर ४४० ०१२.
☎ (०७१२) २५४७ १२९. Email : niralinagpur@pragationline.com

Note : Every possible effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite this, errors may have crept in. Any type of error or mistake so noted, and shall be brought to our notice, shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher, nor the author or book seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

द्वितीय शाखा : दिल्ली, बंगळूरु, हैदराबाद, चेन्नई.

• www.pragationline.com

Syllabus

S.Y.B.A. Geography (G2) Subject Code : Gg.210 (A) Economic Geography - I : Semester - III

1 : Introduction to Economic Geography

- 1.1 Definition, Nature and Scope Of Economic Geography.
- 1.2 Approaches of the Study of Economic Geography
- 1.3 Need and Significance of Economic Geography
- 1.4 Economic Geography and It's Relation With Social Sciences

2 : Economic Activity

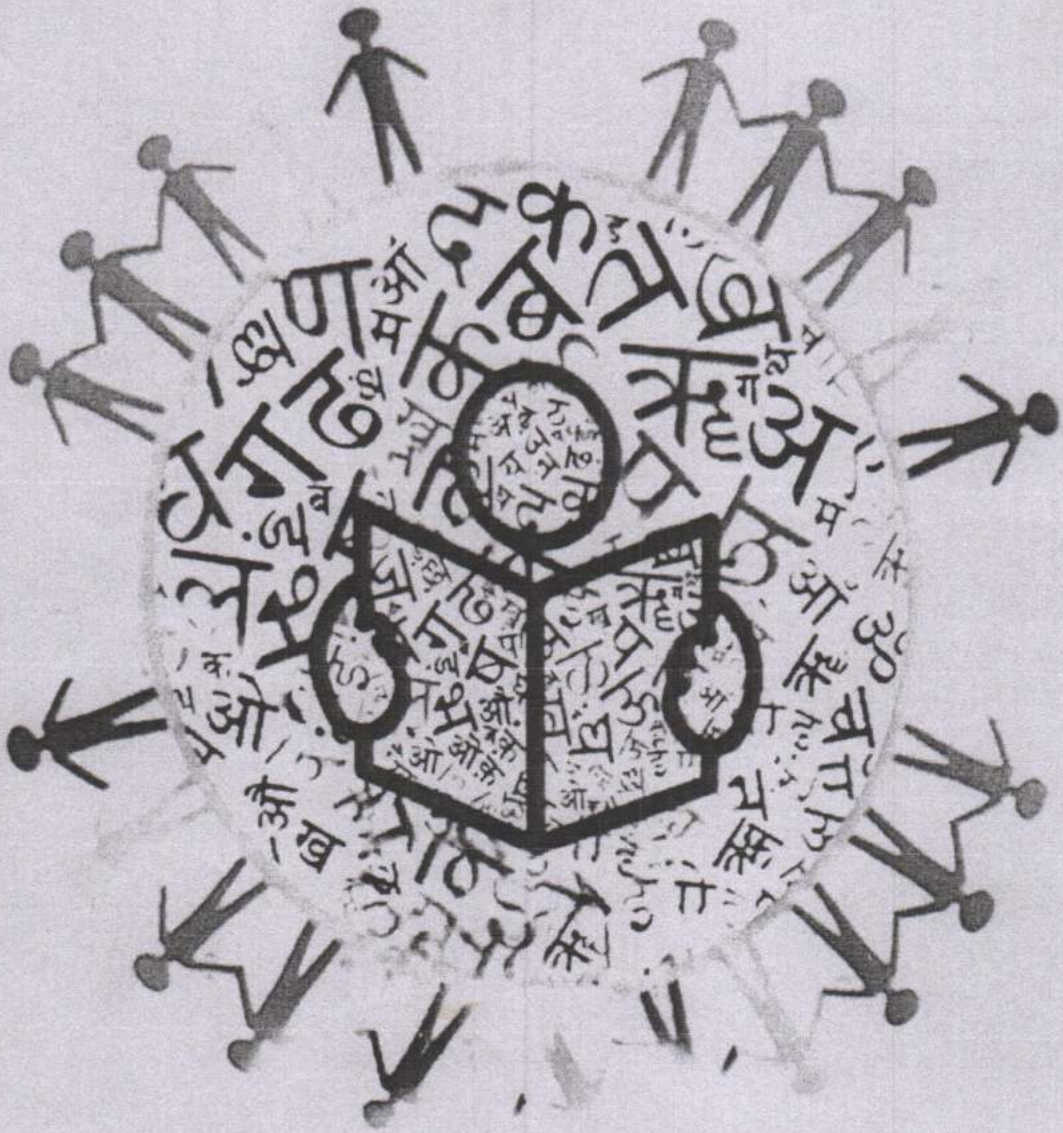
- 2.1 Introduction and Concept Of Economic Activity
- 2.2 Primary Activity
- 2.3 Secondary Activity
- 2.4 Tertiary Activity

3 : Concept and Classification of Resources

- 3.1 Concept of Resources
- 3.2 Renewable Resources
 - (i) Hydro Electricity
 - (ii) Solar Energy
 - (iii) Wind Energy
- 3.3 Non-renewable Resources
 - (i) Coal
 - (ii) Iron Ore
 - (iii) Mineral Oil
- 3.4 Conservation of Resources

4 : Agriculture

- 4.1 Role of Agriculture In Indian Economy
- 4.2 Factors Influencing Agriculture In India
 - (a) Physical
 - (b) Socio-Economic
 - (c) Political and Cultural
- 4.3 Agro-based Industries In India
 - (a) Cotton Industry
 - (b) Sugar Industry
- 4.4 Agro Tourism

हिंदी साहित्य और भाषा एक विवेचन

सम्पादक

डॉ. मनोहर जमदाडे, डॉ. नानासाहेब जावळे

[All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher and author]

प्रकाशक

ए.बी.एस. पब्लिकेशन

प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता

आशापुर, सारनाथ, वाराणसी-221 007

मो० : (+91) 9450540654, 8669132434

website : www.abspublications.com

E-mail : abspublication@gmail.com

info@abspublications.com

ISBN 978-93-89908-43-5

© लेखक, प्रकाशक

प्रथम संस्करण : 2021

मूल्य : 160.00 रुपये मात्र

आवरण पृष्ठ

शिवम् तिवारी (भारत)

शब्द-संयोजन

शिखा ग्राफिक्स (भारत)

मुद्रक :

अनिका प्रिण्टर्स (भारत)

HINDI SAHITYA AUR BHASHA : EK VIVECHAN

Edited By : Dr. Manohar Jamdade, Dr. Nanasaheb Jawale

Price : One Hundred Sixty Only.

अनुक्रमणिका

- ❖ प्रस्तावना
- ❖ संपादक की ओर से...
1. 'नाच' कविता में व्यक्त जीवन विषयक चिंतन
- डॉ. राजेंद्र खैरनार 13
 2. राष्ट्रीय चेतना की कविता 'देश कागज पर बना नक्शा नहीं होता'
- डॉ. नानासाहेब जावळे 16
 3. त्याग और समर्पण की अनूठी मिसाल 'एकलव्य से संवाद'
- डॉ. शेख ऐनूर. एस. 20
 4. स्त्री मुक्ति की चाह 'हॉकी खेलती लड़कियाँ'
- डॉ. मोहम्मद शाकिर शेख 23
 5. सामाजिक विषमता पर प्रकाश 'कूड़ा बीनते बच्चे'
- सहा. प्रा. समाधान गांगुर्डे 27
 6. सामाजिक न्याय व्यवस्था की पोल खोल 'धरती अब भी घूम रही है'
- डॉ. अनुप दळवी 31
 7. आर्थिक संकट के कारण पराश्रित बने परिवार की कहानी 'दूसरे'
- डॉ. नानासाहेब जावळे 36
 8. निर्दोष मध्यमवर्गीय परिवार के यातनामय जीवन पर प्रकाश 'सजा'
- सहा. प्रा. नामदेव शितोळे 40
 9. सामंती सोच पर कडा प्रहार 'सलाम'
- डॉ. बेबी कोलते 44
 10. फौजी परिवार की संघर्ष गाथा 'छावनी में बेघर'
- सहा. प्रा. अशोक घोरपडे 47
 11. हिंदी में कारक व्यवस्था
- डॉ. मधुकर देशमुख 52

12.	समोच्चरित भिन्न अर्थ वाले शब्द (शब्द-युग्म) - डॉ. मनोहर जमदाडे	62
13.	संक्षेपण लेखन कौशल - डॉ. अनंत केदारे	69
14.	वर्तमान राजनीति पर व्यंग्य करती कविता 'तीनों बंदर बापू के' - डॉ. भरत शेणकर	77
15.	'बात-बतंगड़' कविता में व्यंग्य विधान - सहा. प्रा. रवींद्र ठाकरे	81
16.	विद्वानों पर करारा व्यंग्य 'विद्वान लोग' - सह. प्रा. भारत चव्हाण	86
17.	अकाल में उभरी आम आदमी की पीड़ा 'कितनी रोटी' - डॉ. मनोहर जमदाडे	89
18.	भारतीय राजनीति की पोलखोल 'देश के लिए नेता' - सह. प्रा. अच्युत शिंदे	92
19.	खोखली जातिप्रथा पर प्रहार 'प्रेम की बिरादरी' - डॉ. प्रदीप सरवदे	95
20.	अफसरी मनोवृत्ति पर करारी चोट 'अफसर' - डॉ. दीपा कुचेकर	100
21.	भ्रष्ट व्यवस्था पर करारा व्यंग्य 'सावधान, हम ईमानदार हैं' - डॉ. जिभाऊ मोरे	104
22.	सत्ता के दुरुपयोग पर प्रकाश डालती कहानी 'मुख्यमंत्री का डंडा' - डॉ. एकनाथ जाधव	107
23.	बुढापे के दयनीय जीवन पर प्रकाश 'झोले' - सहा. प्रा. अनिल झोळ	111
24.	साक्षात्कार लेखन - सहा. प्रा. नानासाहेब गोफणे	115
25.	हिंदी भाषा से संबंधित प्रमुख एप्स - डॉ. जयराम गाडेकर	124
26.	पल्लवन लेखन एक कला अविष्कार - डॉ. सारिका भगत	132

सत्ता के दुरुपयोग पर प्रकाश डालती कहानी 'मुख्यमंत्री का डंडा'

डॉ. सुदर्शन मजीठिया द्वारा लिखित 'मुख्यमंत्री का डंडा' एक चर्चित कहानी है। प्रस्तुत कहानी की कथावस्तु का आधार भारतीय लोकतंत्र व्यवस्था है। यह कहानी राजनेता, प्रशासन के कर्तव्य एवं व्यवहार के छद्म आदर्श को चित्रित करती है। प्रस्तुत कहानी में चित्रित 'डंडा' सत्ता का प्रतीक है।

भारत लोकतांत्रिक देश है। यहां आम जनता नेता को सिंहासन पर बिठाती है और समय आने पर उसे उतार भी सकती है। नेता सत्ता प्राप्त करने पर वहां से हटना नहीं चाहते। सत्ता का उपभोग एवं लाभ की चाह रखने वाले प्रशासकीय अधिकारी एवं कार्यकर्ता नेताओं को हर तरह का साथ देते हैं। डॉ. सुदर्शन मजीठिया ने इसे व्यंग्यात्मक शैली में प्रस्तुत किया है। आजादी के बाद इन सभी की मिली भगत का परिणाम यह हुआ कि आम जनता के स्वप्न एवं अपेक्षाओं का भंग हुआ। भारत लोकतांत्रिक देश में स्वार्थ की राजनीति, लोभी प्रशासन एवं अंधी जनता के कारण भ्रष्टाचार एवं शोषण बढ़ रहा है। प्रस्तुत कहानी नेता का व्यक्तित्व एवं कार्य, अधिकारियों का कर्तव्य, अंध कार्यकर्ता, पत्रकारिता, बुद्धिजीवी वर्ग एवं भोली जनता आदि पर व्यंग्यात्मक शैली में प्रकाश डालती है।

प्रस्तुत कहानी को तीन प्रमुख मुद्दों में विभाजित किया जा सकता है।

- 1) मुख्यमंत्री का व्यक्तित्व एवं कार्य
- 2) प्रशासन (आईजी, डीएसपी, सीआईडी) का व्यवहार
- 3) डंडे की खोज एक रहस्य है!

ज्वालाप्रसाद जी पोंगा राज्य के नए मुख्यमंत्री (टेंपेरी) हैं। उनके पास एक चंदन का डंडा है। उसकी मूठ (सत्ता का अधिकार) चांदी की है। उस पर सुंदर नक्काशी का कार्य है। जिसकी लंबाई 18 इंच एवं वजन 335 ग्राम है। यह डंडा सत्ता का प्रतीक है। ज्वालाप्रसाद जी एक महत्वकांक्षी नेता है। वह सामान्य नेता से अंतरराष्ट्रीय नेता बनना चाहते हैं। उनकी महत्वाकांक्षा कुकुरमुत्ते की तरह बढ़ती जा रही है। इसीलिए वे अपने व्यक्तित्व में परिवर्तन करते हैं। उन्होंने कुर्ता धोती की जगह अचकन, चूड़ीदार पायजामा पहनना शुरू किया है। ज्वालाप्रसाद जी श्याम वर्ण के हैं। शरीर मोटाप्या लिए है, फिर भी जवानी का हर सुख प्राप्त करने की चाह रखते हैं। वे अपने वर्ण की तुलना भगवान राम एवं कृष्ण के साथ अपने श्याम करते हुए जवानी के सुख की अपेक्षा व्यक्त करते हैं।

"श्याम वर्ण पर कितनी गोपियां रीझती थी और एक मैं हूँ कि जिसकी ओर कोई आंख उठा कर देखता ही नहीं।" वह अपने आपको अद्वितीय व्यक्तित्ववाले समझते हैं। वे नेहरू के अनुरूप चाचा बनने की आकांक्षा रखते हैं। ज्वालाप्रसाद जी के हाथों में विदेश यात्रा एवं भाषण करते समय भी डंडा रहता है। वे अपने डंडे को हर समय साथ रखते हैं।

02 अक्टूबर 'गांधी जयंती' पर मुख्यमंत्री के भाषण का आयोजन किया जाता है। जगह तय की गई है, गधडीया मैदान। जहां पर पहले गधे चरते थे, वहां अब नए मुख्यमंत्री भाषण करने वाले हैं। इसलिए उस मैदान का नामकरण रातों-रात 'नेहरू मैदान' किया जाता है। ज्वालाप्रसाद जी अपने कार्यकर्ता, डीआईजी, एसपी एवं डायरेक्टर आदि पर कार्यक्रम को सफल बनाने की जिम्मेदारी सौंपते हैं। आयोजकों को सूचना दी थी कि लोगों की संख्या अधिक हो, महिलाओं के लिए स्वतंत्र एवं सुरक्षित बैठने की व्यवस्था हो। मंत्री जी की आवाज पूरे मैदान तक पहुंचे इसकी भी व्यवस्था की गई थी। मंत्री जनता को प्रभावित करने का एक भी मौका छोड़ना नहीं चाहते, क्योंकि वह मुख्यमंत्री बनने के बाद पहली बार जनता के सामने आने वाले थे। भाषण आरंभ करने के पहले ही मंत्री जी का मूड ऑफ हो गया। उन्होंने उम्मीद की थी कि लोगों की भीड़ अधिक से अधिक होगी किंतु हुआ उसके उलटा। भाषण सुनने चोर उचक्के एवं आसपास के नंगे व धूल से सने आवारा लड़के आए थे। "महिला खंड में भी महिलाओं की संख्या अपेक्षित संख्या से कहीं कम थी।" यह सब देखकर मंत्री जी डीएसपी, पब्लिसिटी डिपार्टमेंट के डायरेक्टर पर गरजे कि आप मेरे लिए इतना भी काम नहीं कर सकते! मंत्री जी आयोजकों से सवाल करते हैं, "क्या तुम मेरे लिए अधिक लोग नहीं पैदा कर सकते।" लोकतंत्र में मीडिया की भूमिका एवं विश्वसनीयता अपेक्षित है। प्रस्तुत कहानी द्वारा लेखक ने पत्रकारिता, उनकी विद्वत्ता एवं स्वार्थ पर सवाल उठाये हैं।

मंत्री जी एक ओर कार्यक्रम आयोजकों को सवाल करते हैं कि कार्यक्रम में अधिक लोग क्यों नहीं आए? दूसरी तरफ मीडिया छापती है कार्यक्रम सफल हुआ है। इसी दौड़ धूप में मुख्यमंत्री जी का डंडा कहीं खो गया। कुछ समय के लिए मंत्री जी भडकते हैं! उन्हें डंडे की आदत हो गई थी, उससे जुड़ी स्मृति को वे याद करते हैं। "एक इनके वोट ना जाने किस माई के लाल थे कि उनका डंडा ही गायब कर दिया।" भारतीय लोकतंत्र में सबसे बलवान मतदाता है। वह अगर किसी आम नेता को सिंहासन पर बिठा सकता है, तो उसे उतार भी सकता है। कोई भी नेता सत्ता से हटना नहीं चाहता, उसे पाने के लिए वह किसी भी समझौते के लिए हर दम तैयार रहता है। प्रस्तुत कहानी में कहानीकार ने नेताओं की सत्ता लालसा को व्यंग्यात्मक शैली में चित्रित किया है।

भारतीय लोकतंत्र में प्रशासन की भूमिका बहुत महत्वपूर्ण है। सीआईडी, पुलिस विभाग, प्रशासकीय कर्मचारी आदि जनता की सेवा करने के लिए है। किंतु कहानी में चित्रित प्रशासन का व्यवहार सत्ता के हाथ की कठपुतली जैसा है। अपने संबंधों को बचाने के लिए यह ऑफिसर जाली (झूठे) डंडा एवं चोर की खोज करते हैं।

डंडे की खोज करने आई सीआईडी, अमेरिका रिटर्न आईजी, पुलिस विभाग आदि ऑफिसर अपने कर्तव्य का पालन नहीं करते हैं। वह हर कार्य में आइडिया (जुगाड़) कर अपनी नौकरी बचाते हैं। "सारा पुलिस महकमा ही ऐसे ही आईडियों पर चलता है, इस डंडे की खोज भी ऐसे ही आईडियों से ही हुई है।"

विविधता में एकता भारत की पहचान है। भारतीय नेताओं के रंग बदलू गिरगिट स्वभाव को कहानी में चित्रित किया है। मुख्यमंत्री अपनी राजनीतिक रोटी बनाए रखने के लिए पोंगा भाषा का समर्थन करते हुए हिंदी भाषा का विरोध करते हैं। वहां ईरान के अवेस्था में पोंगा भाषा के लक्षण दिखाकर जनता की अस्मिता के साथ खिलवाड़ करते हैं। कहानी में भारतीय अखंडता एवं संपन्नता का समर्थन किया है। ऐसे समय बुद्धिजीवी की चुप्पी पर भी कहानी में उंगली उठायी गयी है। 1964 से हिंदी भाषा को पूरे देश में लागू करना तय था। आज भी दक्षिण के राज्य के नेताओं का हिंदी को विरोध है। कहानी में भारतीय लोकतंत्र के छव आदर्श को चित्रित किया है। नेता एवं ऑफिसर अपने कर्तव्य को भूलकर मात्र स्वार्थ के लिए काम करते हैं। डंडे का चोर एवं डंडे की खोज उनके कर्तव्य पर सवाल खड़ा करती है। यह कहानी भारतीय राजनीति एवं प्रशासन में फैले भ्रष्टाचार की पोल खोलती है। कहानी में डंडे की झूठी खोज करने में जो पैसा लगता है, उसे किसी योजना में अडजेस्ट किया जाता है। वास्तविक खर्च 522 रु.60 पैसे आता है, किंतु दिखाते कुछ अलग हैं। "डंडे की खोज पर सरकारी तौर से 2765 रु. 50 पैसे तथा गैर सरकारी तौर से सिर्फ 2345 रु.8 पैसे खर्च हुए।"

डंडा मिलने पर मुख्यमंत्री खुश होते हैं। खोज करनेवालों को सम्मानित किया जाता है। अधिकारियों को लगता है हमने मुख्यमंत्री को चकराया, मुख्यमंत्री को लगता है मैंने सत्कार करके इन्हें चकराया। वास्तविक न अधिकारियों ने मंत्री जी को चकराया, न मंत्री जी ने अधिकारियों को चकराया बल्कि इन दोनों ने मिलकर भोली एवं आम जनता के स्वप्न एवं विश्वासों को चकराया।

अतः कहानी में चित्रित ज्वालाप्रसाद एक सामान्य कार्यकर्ता से मुख्यमंत्री बनते हैं। सत्ता पर टिके रहने के लिए वे किसी भी समझौते के लिए तैयार रहते हैं। वह सत्ता का उपयोग अपने स्वार्थ के लिए करते हैं। प्रशासन को अपने इशारों पर नचाते हैं। प्रशासकीय ऑफिसर भी सत्ता के केंद्र में रहने के लिए एवं अपने स्वार्थ को पूरा करने के लिए सत्ता के इशारों पर काम करते हैं। 'मुख्यमंत्री का डंडा' कहानी के पात्र हमारे सामने प्रातिनिधि रूप में है। आज भी हमारे आसपास के नेता सत्ता को पाने, सत्ता पर टिके रहने के लिए अपने अधिकार का गलत तरीके से उपयोग करते हैं। प्रस्तुत कहानी 'मुख्यमंत्री का डंडा' हमारे नेता एवं प्रशासन के प्रति आम जनता की आंख पर बंधी विश्वास की पट्टी को खोलने का काम करती है।

हिंदी साहित्य और भाषा : एक विवेचन / 109

आधार ग्रंथ :-

- 1) हिंदी साहित्य और भाषा - संपा. प्रो. डॉ. सदानंद भोसले, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली

डॉ. एकनाथ गणपतराव जाधव
हिंदी विभाग,
श्री लोकेश्वर महाविद्यालय, टाकळी लोकेश्वर,
तहसील- पानेर, जिला- अहमदनगर

SPECIAL ISSUE

International Multilingual Research Journal ISSN 2594-5303

Printing Area

National Conference On Recent Research Trends In Literature, Languages & Social Sciences

31st January 2018

Chief Editor- Dr.Ramesh Warkhede
Editor- Shri. Shivram Chavan
Editor-Dr.Shobha Karekar
Editor-Dr.Mahalaxmi Morale

Organised by

Gramanye Institute for Educational Excellence

(Registration No.F-26246 Dated 18-05-2011)
Ritika Complex, 2nd Floor, Above Sansakr School, Dhayri Phata Pune-411041
Phone : 020-24393911 ● Email: gramanye.institute@gmail.com
● Web : www.gramanye.com

Handwritten signature

Handwritten signature
डॉ. नीला बोवणकर
शोध निर्देशक
अध्यक्ष : हिंदी विभाग
भावासाहेब गरवारे महाविद्यालय, पुणे

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

June 2021, Issue-03, Vol-01

अतिथि संपादाक :

१. डॉ. राठोड अनिलकुमार
२. डॉ. शिवशेट्टे गोविंद
३. डॉ. भगवान कदम
४. डॉ. शिंदे प्रकाश
५. डॉ. शेख मुखत्यार
६. डॉ. वारले नागनाथ
७. डॉ. यशवंतकर संतोषकुमार

Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana
Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.
Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

86) हिंदी उपन्यासों में चित्रित किसानों की सामाजिक समस्या सुभ्रांशुषिष बारिक	308
87) 'फॉस' उपन्यास में किसान समस्या और आत्महत्याएँ प्रा. डॉ. यशवंतकर संतोषकुमार, गढी, जि. बीड	315
88) सामयिक दौर में पर्यावरण विमर्श की महत्ता एवं..... डॉ. अशोक अभिषेक, कोडरमा	318
89) हिंदी साहित्य में पर्यावरण विमर्श छगनराव मधुकर जठार, दहिवडी, जिला. सातारा	321
90) पर्यावरण विमर्श 'काव्य कवि की धड़कन है तो प्रकृति उसकीआत्मा' प्रा. डॉ. मनोहर कुमार, नागपुर	324
91) 'रेड जोन' उपन्यास का समाजशास्त्रीय अध्ययन एकनाथ गणपती जाधव	330
92) सत्यप्रकाश के 'जस तस भई सवेर' उपन्यास में दलित स्त्री प्रा.डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड, जुले सोलापुर, महाराष्ट्र	334
93) रूपनारायण मोनकर की 'नागफनी' आत्मकथा में सामाजिक चेतना प्रा.डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड, सोलापुर, महाराष्ट्र	338
94) आदिवासी वडारों का समाज जीवन प्रा.डॉ.शर्मिलाबहन सुमंतराय पटेल, जि. भरूच, गुजरात	341
95) मानवीय संवेदना को परास्त करती क्षुधा डॉ. सुरेखा जवादे, भिलाई, छ.ग.	344
96) स्त्रीविमर्श की कथा : अग्निपंखी (उपन्यास) सूर्यबाला सोलंकी केतनकुमार. वी, आंगद	347
97) समकालीन हिंदी दलित कविता में सवणों के प्रति रोष की अभिव्यक्ति डॉ संतोष कुमार पांडेय, रायबरेली (उत्तर प्रदेश)	350
98) भारतीय परिदृश्या का साहित्य एवं संस्कृति में दिव्यांग जनो की भूमिका डॉक्टर विशेश्वर यादव & सपना कुमारी राय, (छत्तीसगढ़)	357
99) हिंदी दलित विमर्श सुधा.जे & डॉ.निम्मी.ए.ए, तिरुवनंतपुरम	363

एवं शहरी मानसिकता वाले लोगों ने ही आदिवासियों की भोली भाली स्त्रियों का शोषण किया है। एसआरपीएफ द्वारा लेवाटाड परिवार की स्त्रियों का शोषण बदला एवं वर्चस्व के सोची समझी चाल की भावना से किया गया है।

जवान औरतों को टेब कर पकड़ते हैं। घरों में घसीट कर ले जाते हैं। ३२६

लेवाटाड में रहने वाले आदिवासियों की आर्थिक स्थिति चिंतनीय है। औद्योगिक नगरी का निर्माण एवं आदिवासियों की आर्थिक स्थिति में गिरावट यह विरोधाभास उपन्यास में चित्रित है। प्रतिनिधि पात्र कंपनी में काम करने वाला शिवदास मुंडा कर्ज में डूबा है। कोआपरेटिव से फेस्टिवल, आपदा एवं टीवी के लिए एडवांस स्वरूप पैसे लेते समय दलाल ही आधे से ज्यादा खा जाता है। इसलिए आदिवासियों की स्थिति चिंतनीय है।

दलालों के चक्कर में वे फंस जाते हैं फिर हर तरह का लोन ले लेते हैं। १६५

लेवाटाड क्षेत्र के आदिवासियों को रोजी-रोटी के लिए झगड़ना पड़ता है। जंगल एवं खेती पर निर्भर समाज आज कंपनी के कचरे को उठाने के लिए मजबूर है। कोयला खदान आदिवासी क्षेत्रों में है फिर भी वहां के आदिवासियों को मजबूरी में चोरी एवं कूड़ा कचरा उठाने के लिए विवश है। श्रमिक समाज आज रोजी रोटी के लिए विवश है।

भूख तो लगी है लेकिन कोयला बीके, तब ना कुछ पैसे हाथ में आए। १७८

नशा करना आदिवासियों की एक सकारात्मक परंपरा रही है किंतु यह परंपरा आज पूरे समाज को खोखला बना रही है। लेवाटाड क्षेत्र के आदिवासियों में नशाखोरी दिखाई देती है। कंपनी में काम करने वाले अनगिनत आदिवासी कर्ज व मानसिक शोषण के कारण नशा करते हैं। वह नशा में घर में पड़े रहना अधिक पसंद करते हैं। काका की व्यथा भी ऐसी ही कुछ है।

ज्यादातर की तो नौकरी चली गई। पीकर घर में पड़े रहते हैं। १८५

प्राकृतिक संपदा से परिपूर्ण क्षेत्र में रहने वाले

आदिवासियों को आज भूख के कारण अपना जीवन खोना पड़ रहा है। उपन्यास में शिबू सोरेन अपने आप से संवाद करते हुए वर्तमान आदिवासियों की स्थिति पर चिंता व्यक्त करते हैं। धान कटने आंदोलन से आज तक आदिवासियों का शोषण चला आ रहा है शोषक के स्वरूप बदले किंतु शोषण रुका नहीं है। वह आज भी भूखे एवं नंगे जीवन जीते हैं। आदिवासी दिन भर खटते हैं फिर भी उन्हें भरपेट भोजन मिलता नहीं है।

अभी भी भूखे नंगे है लोग दिन भर खटते हैं लेकिन भरपेट भोजन नहीं। १२७

उपन्यास में पुलिस की दोगली भूमिका एवं आदिवासियों का शोषण चित्रित है। लेवाटाड आदिवासियों को कंपनी से चास की जमीन मुआवजा में मिलती है। वहां पर स्थानीय लोगों का कब्जा है, पुलिस उस जमीन पर के कब्जे को हटाने में असमर्थ है। वह अधिकार एवं कर्तव्य की बात करने वाले काली को अनशन के लिए धमकाती है पुलिस स्टेशन में दुर्गा पर जबरदस्ती करने का प्रयास होता है। गुरु जी के कहने पर पुलिस टुंडी प्रदेश के विरोधी आदिवासियों को धमकाती है। उपन्यास में आदिवासियों पर पुलिस का अत्याचार अधिक हुआ है।

...थाना ले जाकर इतनी पिटाई करेंगे कि आंदोलन वांदोलन सब भूल जाओगे। १०५

उपन्यास में कंपनी प्रबंध की उदासीनता, बढ़ता नक्सलवाद का प्रभाव, विकास योजना की विफलता प्रशासन की अकर्मण्यता के कारण है। विस्थापितों को कंपनी परमानेंट नहीं करती है बल्कि उन्हें नौकरी देना कंपनी को बंधनकारक है। टुंडी प्रदेश एवं अन्य क्षेत्रों में बढ़ती हिंसा के कारणों को सामाजिक, आर्थिक एवं राजनीतिक परिस्थिति को समाज को हड़ाने का प्रयास करना आवश्यक है किंतु यह प्रयास किया नहीं जाता।

आदिवासियों के लिए बनी विकास योजना को कार्यान्वित करने में प्रशासन असफल रहा है इस कारण आदिवासियों का जिस स्तर तक विकास अपेक्षित है वह नहीं हो पाया है।

दर असल विकास योजनाओं में दृष्टि का

को बचाते बचाते वह स्वयं खत्म होने की कगार पर पहुंच गया है। उपन्यास में चित्रित आदिवासी समाज झारखंड राज्य के क्षेत्र में लेवाटांड, लोहनगरी, रांची एवं अन्य शहर के छद्म विकास पर प्रश्न करता है? प्रस्तुत उपन्यास से आदिवासी समाज तक जाने एवं उनका विश्लेषण करने का प्रयास किया है।

प्रस्तुत रेड जोन उपन्यास को अध्ययन की सुविधा हेतु ५ विभागों में विभाजित किया है।

(१) ०७ से ८२, (२) ८२ से १५७, (३) १५८ से २१९, (४) २२० से २७०, (५) २७२ से ४०० पृष्ठों तक है।

उपन्यास का भौगोलिक क्षेत्र झारखंड राज्य के लोहानगरी, धनबाद, जमशेदपुर, टुंडरी, पोखरिया गांव, भोगनाडी आदि है। यहां पर रहने वाले जनजातियों की सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक एवं सांस्कृतिक परिस्थिति की स्थिति एवं गति को उपन्यास में चित्रित किया है। उपन्यास को प्रमुख ६ घटकों में विभाजित किया जा सकता है।

१) पत्रकारिता का वास्तविक स्वरूप एवं इमानदार मानव का संघर्ष,

२) लेवाटांड एवं पोखरिया क्षेत्रों में रहने वाले आदिवासियों का यथार्थ जीवन चित्रण,

३) आदिवासी नेता एवं गैर आदिवासी नेताओं की स्वार्थ वृत्ति को चित्रित किया है।

४) झारखंड राज्य निर्माण की राजनीति एवं आदिवासियों का छद्म विकास का वर्णन

५) नक्सलवाद का बदलता स्वरूप एवं आदिवासी युवाओं की मनोदशा का वर्णन किया है।

६) जल, जंगल, जमीन, वन संस्कृति एवं संविधानिक अधिकार के लिए संघर्ष करने वाले प्रतिनिधि काली, दुर्गा एवं अन्य आदिवासी युवाओं का विद्रोह का वर्णन आदि को समझना आवश्यक है।

राज्य राष्ट्र निर्माण के आड़ में आदिवासी क्षेत्रों में अनगिनत औद्योगिक क्षेत्रों का निर्माण हुआ है एवं हो रहा है। मूलनिवासी को वहां से खदेड़ा जा रहा है।

उपन्यास में प्रमुख पात्र कालीचरण एवं दुर्गाभाई बहन है। मानव एक ईमानदार पत्रकार है। कंपनी प्रबंधक एवं मैनेजर, शिबू सोरेन (गुरु), दादा एवं अन्य सभी

पक्ष के नेताओं की स्वार्थ वृत्ति, पुलिस ऑफिसर, नक्सलवादी किनी चटर्जी एवं उनका दल आदि उपन्यास के पात्र हैं।

प्रस्तुत रेड जोन उपन्यास विनोद कुमार का है। उपन्यास के केंद्र में लोहनगरी, धनबाद जमशेदपुर, टुंडरी, पोखरिया, भोगनाडीह आदि क्षेत्रों में रहने वाले आदिवासियों का चित्रण हुआ है। उपन्यास का पात्र मानव एक पत्रकार है। पत्रकारिता का दृष्टिकोण एवं अनुभव को उपन्यास में चित्रित किया है। लोहनगरी शहर के लेवाटांड क्षेत्र एवं ग्रामीण परिवेश में रहने वाले आदिवासियों की उपन्यास में सामाजिक, राजनीतिक एवं आर्थिक परिस्थितियों का विश्लेषण किया है एक ओर लोहनगरी एवं अन्य शहर विकसित हो रहे हैं तो दूसरी ओर मूलनिवासी को वहां से खदेड़ा या जबरदस्ती विस्थापित किया जा रहा है। कंपनी प्रबंध की दोगली व्यवहार, स्वार्थी नेता, माओवादी का बदलता स्वरूप, स्वप्नों का झारखंड, शोषक साहूकार, अत्याचारी पुलिस, सीआरपीएफ आदि के मिलीभगत का परिणाम आदिवासियों का मात्र शोषण हुआ है।

आदिवासी के सामने विस्थापन, बेरोजगारी, आर्थिक शोषण, भ्रष्टाचार नारी शोषण, जल, जंगल, जमीन से विस्थापित, नशाखोरी, भूख आदि समस्याओं से वहां गिरा है। कालीचरण एवं दुर्गा आदिवासियों के लिए आवाज उठाते हैं उन्हें हर समय दबाया या धोखा दिया जाता है। न्याय के लिए वहां कंपनी प्रबंध, गुरुजी, विपक्षी नेता एवं लालखंडी (माओवादी) आदि से सहयोग एवं अधिकार की मांग करते हैं किंतु यहां सभी अपने स्वार्थ को पूरा करने तक ही उनका उपयोग मात्र करते हैं। मानव एक ईमानदार पत्रकार है। आदिवासियों की स्थिति पर चिंतन करता है।

आजादी के बाद भारत में सार्वजनिक क्षेत्र में जितनी पूंजी लगी हुई है, उसका सबसे बड़ा हिस्सा इसी राज्य में लगा है। सिंदरी, बोकारो एचईसी, बीसीसीएल, सीसीएल, डीवीसी इसके उदाहरण हैं। लेकिन तमाम विकास बाहर से आए विकसित लोगों का चारागाह रहा। झारखंडियों का विकास नहीं हुआ उल्टे उन्हें विस्थापन शोषण और उपेक्षा का शिकार होना पड़ा (पृष्ठ क्र. ३७९)

महाराष्ट्राच्या राजकीय
प्रक्रियेची वाटचाल
1952—2019

संपादक
डॉ. विलास आवारी
सह संपादक
डॉ. संजय काळे

A.K. Publications

A.K. PUBLICATIONS

B-61/E-1, Gali No. 14, Jagatpuri Ext.

Shahdra, Delhi-110 093 (India)

Ph.: +91-9868320502, +91-9999157638

E-mail: akpubs2008@yahoo.com

महाराष्ट्राच्या राजकीय प्रक्रियेची वाटचाल 1952–2019

संपादक

डॉ. विलास आवारी

सह संपादक

डॉ. संजय काळे

First Edition 2022

ISBN 978-93-95033-09-1

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by means, electronic, mechanical, photo copying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

PRINTED IN INDIA

Published by A.K. Publications and Printed at Global Printers, Delhi.

अनुक्रमणिका

संपादकीय	v
1. संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती डॉ. एकनाथ खांदवे	1
2. महाराष्ट्राचे राजकारण : काँग्रेसव्यवस्था ते आघाडयांचे राजकारण अविनाश फलके	26
3. महाराष्ट्रातील निवडणूक आरक्षण प्रा. (डॉ) गायकवाड संजय पंढरीनाथ	35
4. महाराष्ट्रातील राजकीय स्थित्यंतरे डॉ. हेमलता अरविंद राठोड	50
5. मुस्लीम राजकारणाचे चर्चाविश्व आणि प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे डॉ. वहिदा शेख एवं माळेंगावकर मो अलीसाब	55
6. मिनी विधानसभा – जिल्हा परिषद निवडणूक 2017: एक अभ्यास अंकुश आवारे	62

विधानसभा

7. 1952 महाराष्ट्र विधान सभा निवडणूक – एक विश्लेषण विलास विठ्ठल नाबदे	73
8. महाराष्ट्र : 1957 विधान सभा निवडणूक एक विश्लेषण प्रा. डॉ. विलास सदाफळ	80

लोकसभा निवडणुका

21.	1952 च्या महाराष्ट्र लोकसभा निवडणुकीचे विश्लेषण
डॉ. सुनील जयसिंग कवडे	185
22.	1957 ची लोकसभा निवडणूक: विशेष संदर्भ महाराष्ट्र
डॉ. संजय काळे	193
23.	लोकसभा निवडणुका आणि महाराष्ट्र: 1962
प्रा. कैलास वाघ	199
24.	1967 ची लोकसभा निवडणूक – एक अभ्यास
<u>श्री. जिजाभाऊ सिताराम घुले</u>	204
25.	1971 च्या लोकसभा निवडणुका रू इंदिरा गांधी पर्वाचा उदय
डॉ. राजेंद्र दिलीप आगवाने	213
26.	लोकसभा निवडणूक 1977
प्रा.डॉ. यासीन सय्यद प्रा. रामचंद्र आवारी एवं अगस्ति कला	221
27.	महाराष्ट्र लोकसभा निवडणूक 1980
प्रा. डॉ. सुरेश देवरे	228
28.	महाराष्ट्रातील लोकसभा : निवडणूक-1985
डॉ. संजय आहिरे	235
29.	लोकसभेची सार्वत्रिक निवडणूक-1989
डॉ. अरूण महादेव राख एवं डॉ. आरगडे अंबादास	243
30.	लोकसभा निवडणूक-1991
प्रा. राजू सानप	249
31.	11 वी लोकसभा निवडणूक : 1996
प्रा. गणेश सुकदेव रोडे	254
32.	लोकसभा निवडणूक 1998
प्रा मिलिंद खांदवे	262

1967 ची लोकसभा निवडणूक – एक अभ्यास

श्री. जिजाभाऊ सिताराम घुले*

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्य लढ्यानंतर भारताने लोकशाही शासन व्यवस्था स्विकारली. लोकशाही शासन व्यवस्थेत प्रामुख्याने दोन प्रकार दिसून येतात. एक म्हणजे प्रत्यक्ष लोकशाही, दुसरी अप्रत्यक्ष लोकशाही. भारतीय लोकशाही ही अप्रत्यक्ष तसेच प्रतिनिधिक लोकशाही आहे. त्यामुळे शांततेच्या मार्गाने सत्तांतर करण्याच्या प्रक्रियेला अनन्यसाधारण महत्व आहे. प्रतिनिधिक लोकशाहीत निवडणुकीना अत्यंत महत्त्व असते निवडणुकीच्या माध्यमातून लोकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते अशा प्रकारे निवडणूक प्रक्रियेच्या माध्यमातून लोकशाही आकार घेताना दिसून येते.

लोकशाहीत जनताही सर्वश्रेष्ठ असते 'जनतेची सत्ता' याला महत्त्व दिलेले असते. अंतिम सत्ता हि जनतेच्या हातात असल्याने 'जनसत्ता' सर्वश्रेष्ठ मानली जाते. प्रातिनिधिक लोकशाहीत शासनाची प्रत्यक्ष सत्ता लोकांच्या हातात नसून लोकप्रतिनिधीच्या हातात असते, त्यामुळे प्रातिनिधिक लोकशाहीत जनप्रतिनिधीनां आणि त्यांना प्रतिनिधित्व मिळवून देणाऱ्या निवडणुकांना अत्यंत महत्त्व असते. एखादे शासन योग्य पद्धतीने कार्य करत नसेल तर जनता निवडणुकीच्या माध्यमातून आपले मत व्यक्त करते परिणामतारू शासन बदलते थोडक्यात असे म्हणता येईल की, निवडणुकीमुळे लोकांना सरकार वा शासन बदलवण्याची संधी मिळते अशा प्रकारे प्रतिनिधिक लोकशाहीत लोकांच्या हाती सत्ता नसली तरी सत्तेवर कोणाचे सरकार आणावे हे निवडणुकीच्या माध्यमातून ठरवतो येते म्हणूनच निवडणुकांना अनन्य साधारण असे महत्त्व आहे.

* संशोधक विद्यार्थी-स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, संशोधन केंद्र पिपल्स कॉलेज नांदेड

सार्वत्रिक निवडणूका :-

लोकशाही शासन व्यवस्थेत नियमितपणे निवडणूका होत असतात. या निवडणूका मुक्त वातावरण न्याय्य पद्धतीने व निर्भयपणे झाल्या पाहिजेत त्यावरच मोठ्या प्रमाणात लोकशाहीचे यशापयश अवलंबून असते.

भारतात पहिली सार्वत्रिक निवडणूक ही 1951-1952 साली झाली होती. आणिबाणीचा काळ वगळता आजपर्यंत लोकसभेच्या निवडणूका नियमितपणे झाल्याचे दिसते. भारतातील सार्वत्रिक निवडणूकीची व्यापकता मोठी असूनही बऱ्याच प्रमाणात निवडणूका सुरळीतपणे पार पडल्या आहेत असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. भारतात मतदारांची संख्या मोठी आहे तसेच भारतीय लोकशाही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे. प्रगत देश आणि भारत यांची तुलना केली असता असे दिसून येते कि भारतीय लोकशाही पद्धतीस जनतेकडून मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळत आहे. त्यामुळेच भारतात लोकशाही व्यवस्था बळकट आहे.

सार्वत्रिक निवडणूकाचा संक्षिप्त आढावा (1952 ते 1962) :-**पहिली सार्वत्रिक निवडणूक 1951-52 :-**

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताची पहिली निवडणूक 1951-52 मध्ये झाली या निवडणूकीने भारतीय लोकशाहीची मुहूर्तमेढ रोवली असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणूकीत लोकसभेच्या 498 जागा व 401 मतदार संघ होते. मतदार संघ कमी असण्याचे कारण काही मतदार संघ द्वीसदस्यीय मतदार संघ होते. या निवडणूकीत राजकीय पक्षांनी मोठ्या संख्येने सहभाग घेतला होता. 75 हून अधिक राजकीय पक्षांनी निवडणूक लढवली. या निवडणूकीत काँग्रेस पक्षाला 498 पैकी 364 जागा व 45% मते मिळाली. पंडित नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस पक्षाचे मंत्रिमंडळ सत्तेवर आले.

1957 ची दुसरी सार्वत्रिक निवडणूक :-

1957 ची दुसरी सार्वत्रिक निवडणूकही काँग्रेसने पंतप्रधान पंडित जवाहर लाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली लढवली. या निवडणूकीच्या वेळी मतदारांची संख्या 19 कोटी इतकी होती. एकूण 49% हून अधिक मतदान झाले होते तर राजकीय पक्षांची संख्या 45 इतकी होती. या निवडणूकीत काँग्रेसला 371 जागा व 47.8% मते मिळाली व पुन्हा एकदा पंडित नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ सत्तेवर आले.

1962 ची तिसरी सार्वत्रिक निवडणूक :-

1962 च्या तिसऱ्या सार्वत्रिक निवडणूकीतही केंद्रात काँग्रेस पक्षाचे सरकार सत्तेवर

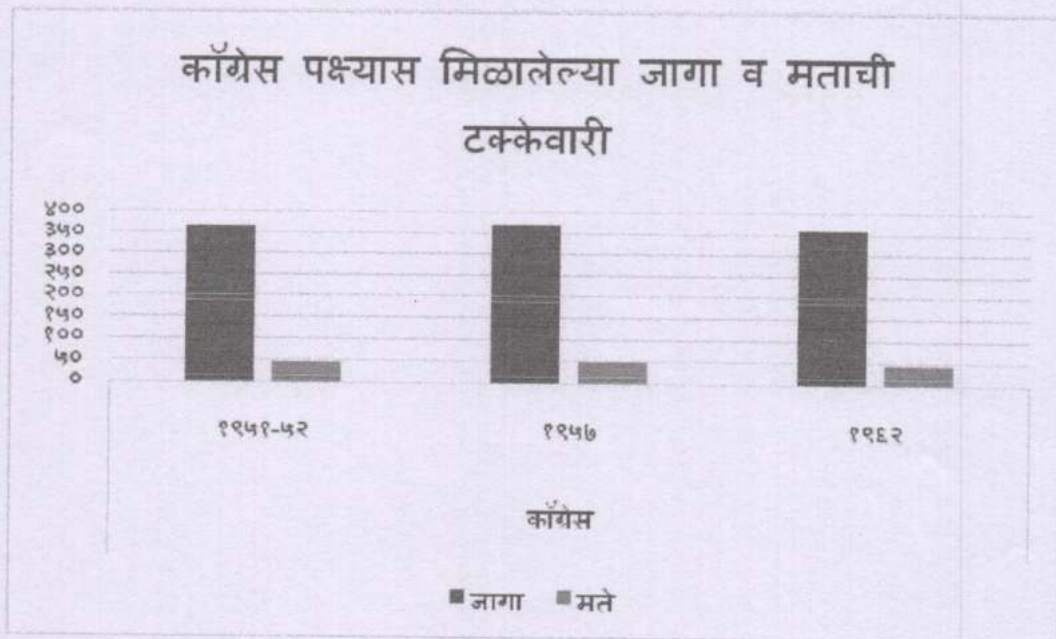
आले. मात्र मागील निवडणुकीच्या तुलनेत काँग्रेसला कमी जागा मिळाल्या, तसेच उत्तर भारतातील हिंदी भाषिक पट्यात काँग्रेसच्या जागांमध्ये घट झाली. या सार्वत्रिक निवडणुकीचे वैशिष्ट्य म्हणजे द्विसदसीय मतदार संघ पद्धती रद्द होऊन एकसदसीय मतदार संघ पद्धती सुरु झाली. या निवडणुकीत काँग्रेसला लोकसभेच्या 361 जागा व 44.7% मते मिळाली. काँग्रेसच्या जागा कमी झाल्या असल्या तरी पर्याय ठरू शकेल असा अखिल भारतीय पातळीवर कोणताच राजकीय पक्ष नसल्यामुळे पुन्हा काँग्रेस पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले. मात्र विविध घटक राज्यात काँग्रेसेतर पक्षांनी आपले वर्चस्व दाखविण्यास सुरुवात केली उदा. केरळ, पश्चिम बंगाल, आंध्रप्रदेश-कम्युनिष्ट पक्ष, गुजरात, ओरिसा, बिहार, राजस्थान-स्वतंत्र पक्ष, उत्तर प्रदेश, पंजाब-जनसंघ यांनी आपला प्रभाव दाखविण्यास सुरुवात केली. याच काळात काँग्रेस काही प्रमाणात दुहीचे बीजारोपण होऊ लागले होते.

1952 ते 1962 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीतील काँग्रेस पक्षाची कामगिरी :-

तक्ता क्र. 1.1

पक्ष	साल	जागा	मते %
काँग्रेस	१९५२	३६४	४५
	१९५७	३७१	४७.८
	१९६२	३६१	४४.७

तक्ता क्र. 1.2

1967 च्या निवडणुकीचे महत्व :-

1967 च्या निवडणुकी अगोदर राजकीय विचारवंतांचे राजकारणाकडे म्हणावे तसे लक्ष नव्हते भारतीय राजकारणाचा अभ्यास तोपर्यंत राष्ट्रीय दृष्टीकोन समोर ठेऊनच केला जात असे. या सार्वत्रिक निवडणुकीने काँग्रेस पक्षाला आणि भारतीय राज्य व्यवस्थेलाच नव्हे तर तिचा अभ्यास करणाऱ्या राजकीय अभ्यासकांनाही अचंबित केले. आणि तेथून पुढे भारतीय राजकारणाचा अभ्यास राष्ट्रीय दृष्टीकोनाबरोबरच घटक राज्यांना समोर ठेऊन करण्याची नवी दिशा अभ्यास व विचारवंतांना मिळाली.

1967 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर भारतीय राजकारणाला कलाटणी मिळाली. या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षास अपेक्षित यश मिळाले नाही. तसेच विविध घटक राज्यात काँग्रेसेतर पक्षांची सरकारे सत्तेवर आली. भारतीय लोकशाहीची वाटचाल एक पक्ष प्रभुत्व पद्धतीकडून बहु पक्ष पद्धतीकडे झाली. हि निवडणूक पंडित नेहरू यांच्या निधनानंतर इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली लढवली गेली होती. काँग्रेसच्या जागा कमी झाल्या असल्या तरी इंदिरा गांधी यांचे नेतृत्व व कर्तृत्व देशभर पसरले त्याचा भारतीय राजकारणावर दूरगामी परिणाम झाला त्यामुळे 1967 च्या लोकसभा निवडणुकीस अनन्यसाधारण महत्व आहे.

1967 ची लोकसभा निवडणूक पार्श्वभूमी :-

1952 ते 1962 च्या निवडणुकांचा अभ्यास करता दिसून येते की या तिनही सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये काँग्रेस पक्षाची स्थिती हि भक्कम होती त्यामुळे देशाच्या राजकारणामध्ये या पक्षाचे वर्चस्व कायम राहिले. केंद्र तसेच घटकराज्यामध्ये देखील सत्ता कायम ठेवण्यात काँग्रेस पक्षास यश आल्याचे दिसून येते. 1967 साली झालेली चौथी सार्वत्रिक निवडणूक अनेक अर्थाने महत्त्वाची ठरली. या निवडणुकीतून प्रथमच काँग्रेस पक्षाला विरोधी पक्षांकडून आव्हान मिळाल्याचे दिसून येते. 1962 ते 1967 काळाचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते कि हा कालखंडात अति संघर्षाचा होता. याच काळात देशावर दोन वेळा शेजारील राष्ट्रांकडून आक्रमणे झाली. दोन पंतप्रधानांचे मृत्यू, दोन भयंकर दुष्काळ, रुपयांचे अवमूल्यन गतीने वाढणारी भाववाढ यामुळे जनता त्रस्त होती. पंडित नेहरूंच्या मृत्युनंतर काँग्रेसमध्ये दुहिला प्रारंभ झाला त्यातच आपल्या प्रभावाने लोकांची मते टिकतील असे दिव्यवलयी नेतृत्व काँग्रेसकडे नव्हते. एकीकडे काँग्रेसची अशी दुरावस्था होत असताना विरोधी पक्षांनी संघटनात्मक बांधणी करून काँग्रेसला सत्तेवरून दूर करण्यासाठी आघाड्या करण्यास सुरवात केली. या सर्व कारणांमुळे 1967 च्या निवडणुकीस अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त होते.

विविध घटक राज्यात संयुक्त आघाड्यांची सरकारे स्थापन झाली होती. तर हरियाना, उत्तर प्रदेश व मध्यप्रदेश या राज्यांत काँग्रेस पक्षाचे मंत्रिमंडळ स्थापन होत असतानाच अनेक सदस्यांनी पक्षांतर करून पक्षाचा त्याग केल्यामुळे सरकारे कोसळली व विरोधी पक्षांची संमिश्र सरकारे सत्तेवर आली. या पार्श्व भूमीवर 1967 ची लोकसभा निवडणूक झाली यावेळी मतदार संख्या 24 कोटी इतकी होती.

1. 1967 ची लोकसभा निवडणूक :-

15 ते 28 फेब्रुवारी 1967 अशा 14 दिवसांमध्ये हि निवडणूक झाली त्याअगोदर 1963 मध्ये मतदार संघ पुनर्रचना होवून मतदार संघाची संख्या 494 वरून 520 इतकी झाली होती. या निवडणुकीत 61% मतदान झाले. या निवडणुकीचे वैशिष्ट्ये म्हणजे एकीकडे लोकसभेच्या सदस्यसंख्येत वाढ होत होती, तर दुसरीकडे काँग्रेसच्या जागा मात्र कमी झाल्या. त्यामुळे हि निवडणूक म्हणजे काँग्रेस आणि इंदिरा गांधी यांच्यासाठी संक्रमण काळ होता असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

या निवडणुकीत अनेक घटक राज्यांत काँग्रेसला पराभव पहावा लागला तसेच पक्षाच्या लोकसभेच्या जागाही कमी झाल्या. प्रथमच इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली निवडणूक लढविण्यात आली होती. काँग्रेसच्या अनेक मातबर नेत्यांचा पराभव करणारी हि निवडणूक ठरली हिंदी भाषिक पट्ट्यात काँग्रेसला पराभवास सामोरे जावे लागले. पश्चिम बंगाल, बिहार, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, पंजाब, राजस्थान या राज्यांमध्ये काँग्रेसचा मोठा पराभव झाला या पराभवास इंदिरा गांधीच जबाबदार असल्याचा आरोप काँग्रेसचे अध्यक्ष के कामराज यांनी केला तर स. का. पार्टील यांनी काँग्रेस नेतृत्वास जबाबदार धरले. निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला 284 जागा मिळाल्या तर 40.82% मते मिळाली. निवडणुकीत स्वतंत्र पक्ष हा सर्वात मोठा विरोधी पक्ष ठरला होता त्यास 44 जागा व 8.68% मते मिळाली. जनसंघास 35 जागा व 9.41% मते, संयुक्त समाजवादी 23 जागा व 4.92% मते, भा. क. प. 23 जागा व 5.19% मते, मा. क. प. 19 जागा व 4.21% मते, प्रजा समाजवादी 13 जागा 3.06% मते, रिपब्लिकन पक्ष 1 जागा 2.48% मते, इतर पक्ष 44 जागा 7.57% मते, तर अपक्षास 35 जागा व 13.75% मते मिळाली. या निवडणुकीचे वैशिष्ट्ये म्हणजे काँग्रेस पक्षास मागील निवडणुकीत 361 जागा मिळाल्या होत्या या निवडणुकीत त्या 78 ने कमी झाल्या.

1967 ची लोकसभा निवडणूक अनेक बाबतीत पहिल्या तीन सार्वत्रिक निवडणूकांपेक्षा वेगळी ठरली. एक म्हणजे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या सारखा जनतेचा लाडका नेता काळाच्या पद्याआड गेला होता. नेहरूंच्या मृत्यू नंतर लाल बहादूर शास्त्री पंतप्रधान झाले, मात्र त्यांचेही अकाली निधन झाल्याने काँग्रेस पक्षाची सूत्रे इंदिरा गांधी यांच्याकडे

आली गांधी यांचे नेतृत्व नवीन होते असे असूनही काँग्रेस विरुद्ध जनमत संघटीत करून केंद्रामध्ये सत्ता हस्तगत करणे विरोधी पक्षास अशक्य झाले याची काही कारणे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. प्रमुख विरोधी पक्ष असलेल्या साम्यवादी पक्षात 1964 मध्ये फुट पडून भा. क. प. आणि मा. क. प. असे दोन पक्ष निर्माण झाले त्यामुळे विरोधी पक्षाची ताकद विभागली गेली.
2. विरोधी पक्षांत वैचारिक मतभेद होऊन फुट पडून विविध घटक राज्यांत अनेक छोटे छोटे पक्ष उदयास आले.
3. आपापसातील मतभेद बाजूला ठेऊन किमान समान कार्यक्रमाच्या आधारे विरोधी पक्षांची एकजूट कायम ठेवण्यासाठी सर्वमान्य व समजदार नेतृत्व काँग्रेसेतर पक्षांकडे नव्हते.

या निवडणुकीचा विचार करता असे दिसून येते कि लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीबरोबरच झालेल्या राज्य विधानसभांच्या निवडणुकीत देशातील 17 पैकी 8 राज्यात काँग्रेसचा पराभव झाला, त्यापैकी 7 राज्यात काँग्रेसेतर पक्षांची मंत्रिमंडळे सत्तेवर आली. याच काळात भारतीय राजकारणात पक्षांतराची लाट निर्माण झाल्याचे दिसून आले. सत्तेच्या अभिलाषेपोटी 'पक्षांतर' हा राजकारणातील एक नियम बनून गेला. त्यातूनच संधी साधू राजकारणाला गती मिळाली. सत्तेसाठी तत्वहीन तडजोडी करण्याच्या प्रवृत्तीला प्रतिष्ठा मिळाल्याचे अनेक घटनांवरून दिसून आले. रजनी कोठारी म्हणतात 1967 च्या निवडणुकीत भारतीय मतदारांपैकी 4% मतदारांनी आधीच्या निवडणुकी पेक्षा भिन्न वर्तन या निवडणुकीत केले.

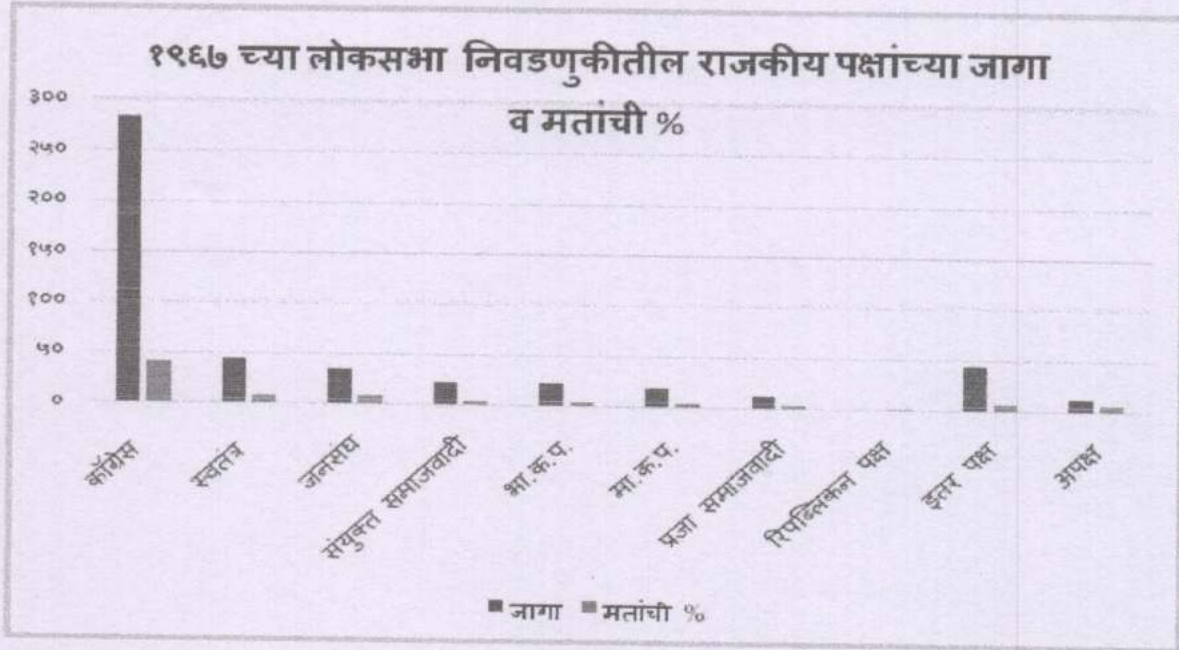
तक्ता क्र. 1.3

1. 1967 च्या निवडणुकीतील राजकीय पक्षांची कामगिरी :-

पक्ष	जागा	मतांची %
काँग्रेस	२८४	४०.८२
स्वतंत्र	४४	८.६८
जनसंघ	३५	९.४१
संयुक्तसमाजवादी	२३	४.९२
भा.क.प.	२३	५.१९
मा.क.प.	१९	४.२१
प्रजा समाजवादी	१३	३.०६
रिपब्लिकन पक्ष	१	२.४८
इतर पक्ष	४४	७.५७
अपक्ष	१३	७.५

(स्रोत : भारत निवडणूक आयोग लोकसभा निवडणूक अहवाल 1967)

तक्ता १.४

2. 1967 ची लोकसभा निवडणूक आणि महाराष्ट्र राज्य :-

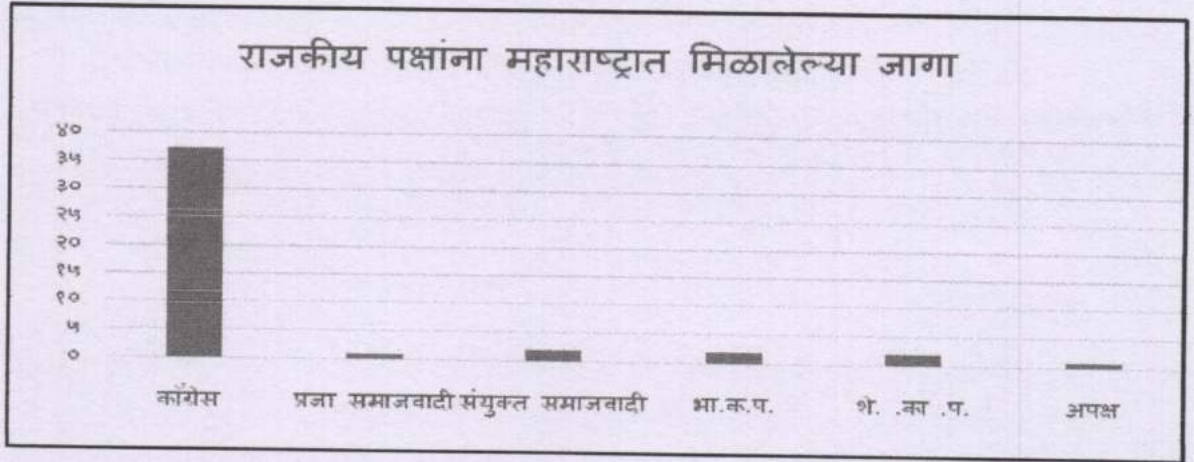
राष्ट्रीय पातळीवर काँग्रेस पक्षास अपेक्षित यश मिळाले नसले तरी आणि काँग्रेस अंतर्गत दुफळी निर्माण झाली असली तरी. राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणाचा व घडामोडींचा परिणाम महाराष्ट्रात फारसा पडला नसल्याचे निवडणूक निकालांवरून दिसून आले. यशवंतराव चव्हाण यांच्या 'बेरजेच्या राजकारणाच्या 'प्रारूपामुळे महाराष्ट्रात पुन्हा एकदा काँग्रेस पक्षास यश मिळाले. या निवडणुकीत महाराष्ट्रात लोकसभेच्या एकूण 45 जागा होत्या. त्यापैकी काँग्रेसला 37 जागा व 48.5% मते मिळाली. प्रजा समाजवादी पक्षास 1 जागा व 2.6% मते तर संयुक्त समाजवादी पक्षास 2 जागा व 3.7% मते मिळाली. भा. क. प. 2 जागा व 5.1% मते तर शे . का. प. ला 2 जागा व 7.5% मते मिळाली तर 1 जागेवर अपक्ष उमेदवार विजयी झाला.

1967 ची लोकसभा निवडणूक महाराष्ट्रातील पक्षीय बलाबल दर्शविणारा तक्ता 2.1

पक्ष	जागा
काँग्रेस	३७
प्रजा समाजवादी	१
संयुक्तसमाजवादी	२
भा.क.प.	२
शे.का.प.	२
अपक्ष	१

(स्रोत : भारत निवडणूक आयोग लोकसभा निवडणूक अहवाल 1967)

तक्ता क्र. २.२

सारांश :-

1952 ते 1962 या काळातील निवडणुकांचा विचार करता काँग्रेस पक्षाला विरोध करणारा एकही मोठा प्रभावी पक्ष निर्माण झाला नाही. आणि जे काही पक्ष होते ते केवळ आपले अस्तित्व टिकवून काँग्रेसला विरोध करत होते. मात्र या कालखंडात काँग्रेस पक्षांत अंतर्गत संघर्ष व मतभेद झाले नाहीत परंतु 1967 पासून काँग्रेस पक्षाच्या प्रभावाला थोडी उतरती कळा लागली 1967 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला बहुमत मिळाले परंतु तिच्या लोकसभेच्या प्रतिनिधी संख्येत मात्र घट झाली.

1967 पासून काँग्रेस पक्षात मतभेदाचे राजकारण सुरु झाले पुढे ते अधिकच विकोपाला जात गेले व त्यातूनच काँग्रेस पक्षात अधिकाधिक फुट पडत गेली असे असले तरी महाराष्ट्र राज्य मात्र काँग्रेससोबत भक्कमपणे उभे राहिल्याचे निवडणूक निकालांवरून दिसून येते.

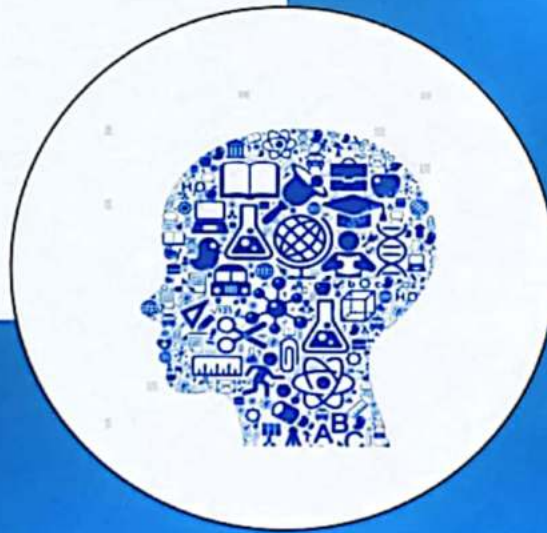
1967 च्या सार्वत्रिक निवडणुका म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणातील एक अत्यंत महत्वाचा टप्पा होय. 1967 पर्यंत काँग्रेस एक छत्री अंमल होता. मात्र या निवडणुकीतून पहिल्यांदाच मोठा हादरा काँग्रेसला बसला 8 राज्यांच्या विधानसभेत काँग्रेस बहुमत गमावून बसले.

संदर्भ सूची :

1. भोळे भा. ल., 2003, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
2. करडेकर अनिल, 2014, महाराष्ट्ररू निवडणुका आणि निकाल, विद्या प्रकाशन नागपूर.
3. पळशीकर सुहास, सुहास कुलकर्णी (संपा), 2011, सत्ता संघर्ष, समकालीन प्रकाशन, पुणे.
4. पळशीकर सुहास, 2017, भारतीय राजकारणाचा ताळेबंद, साधना प्रकाशन, पुणे.
5. विसावे विलास, 2016, भारतातील घटनात्मक आणि राजकीय प्रक्रिया, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव.

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-7

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

24	हिन्दी उपन्यासों में किसान विमर्श : स्वरूप विवेचन ('गोदान', 'ग्लोबल गाँव के देवता' और 'फाँस' के विशेष संदर्भ में)	मिर्जा मासुमे फातिमा	63-65
25	शशिप्रभा शास्त्री के उपन्यासों में नारी विमर्श	मोल्लम डोलमा	66-67
26	'भावना के पीछे' नाटक में चित्रित नारी	प्रा. साठे नीता पोपट	68-69
27	'कुड़याँजन' उपन्यास में महानगरीय विमर्श	प्रा. डॉ. नेहा अनिल देसाई	70-71
28	दलित चेतना की बेबाक अभिव्यक्ति (सूरजपाल चौहान का कविता संग्रह 'क्यों विश्वास करूँ' के विशेष संदर्भ में)	डॉ. भूपेंद्र सजौराव निकाळजे	72-74
29	'फाँस' उपन्यास में चित्रित कृषक जीवन	डॉ.परमेश्वर जिजाराव काकडे	75-77
30	जागतिकीकरण और सबसे कठिन काम कहानी	प्रा. डॉ. पवन नागनाथ एमेकर	78-79
31	'अकाल में उत्सव' उपन्यास में किसान जीवन की व्यथा	प्राजक्ता शिवाजी कुरळे	80-81
32	दलित अस्मिता और हमारे हिस्से का सूत्र	डॉ.प्रकाश आठवले	82-85
33	उत्तराशती के हिंदी उपन्यासों में नारी समस्या	डॉ. प्रकाश राजाराम मुंज	86-89
34	दलित चेतना का दस्तावेज : छप्पर	प्रा. डॉ. आर. वी. भुयेकर	90-92
35	भूमंडलीकरण और हिंदी कविता	लैफ्ट. डॉ. रविंद्र पाटील	93-95
36	हिंदी साहित्य में आदिवासी साहित्य की विकास धारा: एक परिपेक्ष्य के रूप में	डॉ. आर. पी. भोसले	96-98
37	सुनील अवचार यांच्या कवितेतील ग्लोबल वर्तमान	डॉ सुनिता रामचंद्र कांबळे	99-100
38	चंद्रकांता के 'अंतिम साक्ष' उपन्यास में नारी विमर्श	रविंद्रनाथ माधव पाटील	101-103
39	कुर्सी पहिचोवाली' में उद्धृत नारी आत्मनिर्भरता	कु . प्राजक्ता अंकुश रेणुसे	104-106
40	समकालीन हिंदी उपन्यासों में स्त्री- विमर्श	सौ. रेशमा गणेश लोंडे	107-108
41	आँचलिक उपन्यासों में नारी विमर्श	प्रा. रोहिणी गुरुलिंग खंदारे	109-110
42	नारी की व्यथा को उजागर करता नाटक 'जी, जैसी आपकी मर्जी....	प्रा.रुकसाना अल्ताफ पठाण	111-112
43	श्री मैथिलीशरण गुप्तजी की कविता 'सैरघी' में नारी-विमर्श	सुश्री. रूपाली संभाजी पाटील	113-114
44	'नरककुंड में बास' उपन्यास में दलित विमर्श	प्रा. डॉ. संदीप जोतिराम किंदत	115-117
45	नीरजा माधव के 'यमदीप' उपन्यास में किन्नर विमर्श	डॉ.संजय पिराजी चिंदगे	118-119
46	समकालीन हिंदी साहित्य में चित्रित किन्नर विमर्श	डॉ. संजय ना. पाटील	120-123
47	भूमंडलीकरण का दलितों पर अधूरा प्रभाव	प्रा.राठोड संजय लिंबाजी	124-126

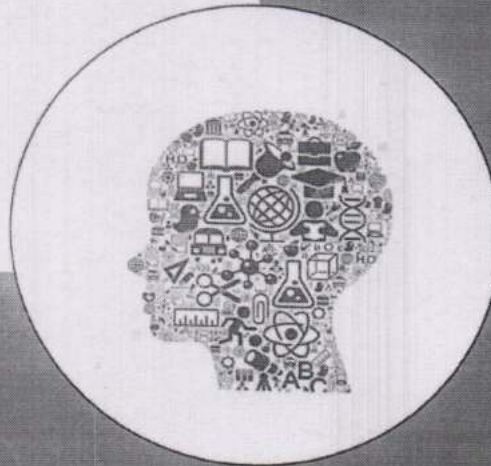
72	समकालीन हिंदी उपन्यासों में आदिवासी स्त्री-संघर्ष	डॉ.विठ्ठल शंकर नाईक	183-187
73	जगदंबा प्रसाद दीक्षित के उपन्यासों में महानगरीय जीवन की त्रासदी	सौ. वृषाली महादेव माळी	188-189
74	नारी की व्यथा, पीडा और समर्पण का चित्रण उपन्यास 'अगनपाखी'	डॉ. सुधीर गणेशराव वाघ	190-192
75	मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में स्त्री विमर्श	प्रा.व्ही.एच्. वाघमारे	193-194
76	किन्नरों के सामाजिक अस्तित्व को व्यक्त करता उपन्यास 'यमदिप'	डॉ. रामेश्वर वरशिळ	195-196
77	धर्म की आड में स्त्री का शोषण	सफिया कासम मुल्ला	197-198
78	' आना इस देश ' : एक स्त्री की असफल प्रेमकथा	डॉ.युवराज माने	199-201
79	हिंदी महिला कहानीकारों में नारी विमर्श	प्रा. वाय. पी.पाटील	202-203
80	आठवें और नवें दशक के हिन्दी उपन्यासों में चित्रित नारी-जीवन पर आर्थिक एवं सामाजिक वैषम्यों का प्रभाव	डॉ. सुमित्रा कोतापल्ली	204-205
81	आधुनिक मराठी साहित्यातील धनगर समाजातील अंधश्रद्धा	डॉ.संदीप वाकडे	206-208
82	जयंत नारळीकर यांच्या 'प्रेषित' व 'अंतराळातील स्फोट' या कादंब-यांतील कल्पित	प्रविणसिंह बहादूरसिंह शिलेदार	209-212
83	जागतिकीकरण आणि आवानओल मधील ग्रामीण स्त्री जीवन	प्रा. डॉ. शीला धम्मपाल रत्नाकर	213-216
84	जागतिकीकरण आणि इंद्रजित भालेरावांची कविता	प्रा.डॉ.महेश रणदिवे	217-219
85	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबरी : 'चैत'	प्रा. पद्मावती प्रभाकर पाटील	220-222
86	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबरी	डॉ. मनीषा आझाद नायकवडी	223-226
87	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य प्रवाह	डॉ.निर्मला वसंतराव मोरे	227-229
88	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य प्रवाह	प्रा. आल्हाट श्रीकांत गोपीनाथ, प्रा. कोठावळे लक्ष्मण भिकाजी	230-233
89	जागतिकीकरण आणि दलित कविता	डॉ. सुनील चंदनशिखे	234-237
90	जागतिकीकरण आणि दलित कवितेचे बदलते स्वरूप	प्रा. डॉ. शशिकला भीमराव रणदिवे	238-241
91	जागतिकीकरण आणि बदलेला गावगाडा	विनायक विलास सरदेसाई	242-244
92	जागतिकीकरण आणि मराठी कविता	डॉ. सिंधू जयवंत आवळे	245-248
93	जागतिकीकरण आणि महानगरीय साहित्य प्रवाह: कादंबरी	भगवान बाळू लोखंडे	249-251
94	जागतिकीकरण आणि लोककला व लोककलावंत	प्रा.संतोष उध्दव पवार	252-253
95	'जागतिकीकरण आणि श्रीकांत देशमुख यांची कविता'	प्रा.हनुमंत गणपत निमसे	254-255

96	जागतिकीकरण आणि स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह	प्रा. श्रीमती वंदना शामराव खोराटे	256-258
97	जागतिकीकरणाचा महानगरीय कवितेवरील प्रभाव	प्रा.अंकुश भारत घुले	259-261
98	जागतिकीकरणाचा वेध घेणारी कादंबरी : बांडगुळ आख्यान	प्रा. सी. व्हसमने सुरेखा वसाप्पा	262-264
99	जागतिकीकरणानंतरची दलित कविता	प्रा.डॉ. राजश्री बंडोपंत पोवार	265-268
100	जागतिकीकरणावर मराठी दलित कवितेचा प्रभाव	प्रा. श्रीरंग अरविंद तराळ	269-272
101	जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी	प्रा. मोहन बाबूराव चव्हाण	273-275
102	जागतिकीकरण आणि मराठी नाटक	अमर शामराव सकटे	276-278
103	समकालीन पर्यावरण आणि १९९० नंतरचे मराठी नाटक	प्रा.स्मिता कोंडिया कालभूषण	279-281

Alutt/Kothavale

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-7

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य प्रवाह

प्रा.आल्हाट श्रीकांत गोपीनाथ¹, प्रा.कोठावळे लक्ष्मण भिकाजी²
¹मराठी विभाग प्रमुख, श्रीहोकेकर कॉलेज, टाकळी होकेकर, ता.पारनेर, जि.अ.नगर.
ईमेल-shrialhat@gmail.com
²सहायक प्राध्यापक, श्रीहोकेकर कॉलेज, टाकळी होकेकर, ता.पारनेर, जि.अ.नगर.
ईमेल-laxmankothawale01@gmail.com

जागतिकीकरण म्हणजे काय:

स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया, ह्या संज्ञेचा उपयोग बहुधा आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो. जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकीकरण करणे.

जागतिकीकरण म्हणजे.

- 1) ज्या ठिकाणी स्वस्त आणि रास्त कच्चा माल आणि इतर स्रोत उपलब्ध असतील, अशा जगातील कोणत्याही ठिकाणी उत्पादन घेणे.
- 2) जगातील कोणत्याही कोपऱ्यापर्यंत वस्तू आणि सेवा पुरविणे, संपूर्ण जग हीच बाजारपेठ असणे.
- 3) देशाच्या बृहत्तलक्षी घटकांपैकी 'परकीय क्षेत्र हे सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र असणे.

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या:

1. हेराड, टाथेल आणि रॉबर्ट: "जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे एका काल्पनिक विश्व अर्थ व्यवस्थेकडे होणारे संक्रमण दर्शवणारी संकल्पना आहे."
2. एडवर्ड हार्मन: "जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने, भांडवल सेवा आणि आर्थिक क्रिया प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे".
3. वायलिस आणि स्मिथ: - "जगाच्या विविध भौगोलिक क्षेत्रात राहणा-या लोकांमध्ये वाढते सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक व्यापारी, सांस्कृतिक संबंध दर्शविणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय."
4. कॉक्स आणि कॉटन: "जागतिक भांडवलशाही मधुन निर्माण झालेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या, संस्था यांचा प्रभाव असणारी, आंतरराष्ट्रीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत राष्ट्राची भूमिका मर्यादित करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय."
5. स्मिथ: "आंतरराष्ट्रीय आणि सर्वांसाठी स्वातंत्र्य या मूल्यांचा समावेश असणारी आणि मुक्त व्यापार आणि अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळून देणारी सर्वसमावेशक प्रक्रिया आहे."⁽³⁾
6. जागतिक बँक: जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय.

जागतिकीकरणाची संकल्पना समजून घेतल्यानंतर आपणाला जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्यामधील ग्रामीण साहित्य यांचा परस्परान्वय झालेला परिणाम समजून घेता येईल. तत्पूर्वी अगोदर ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना समजून घ्यावी लागेल.

ग्रामीण साहित्य संकल्पना व स्वरूप: १९६० नंतर मराठी साहित्यात जे अनेक प्रवाह (दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी वगैरे) निर्माण झाले त्यात ग्रामीण साहित्य हा एक महत्त्वाचा प्रवाह मानला जातो. ग्रामीण साहित्याने जीवनाचे नवे क्षेत्र आणि नवा आशय मराठी साहित्यातील वाचकांसाठी खुला करून दिलेला दिसतो. एका अर्थी मराठी साहित्याला समृद्ध करण्याचा प्रयत्न ग्रामीण साहित्याने केलेला दिसतो.

ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना समजून घेताना प्रथम ग्रामीण ही संकल्पना समजून घेणे महत्त्वाचे वाटते. ग्रामीण या शब्दातून ग्राम- गाव खेडे इत्यादी गोष्टी लक्षात येतात. पूर्वी गाव हे गावगाड्यावर आधारलेले होते. गावगाड्यांमध्ये अलुतेदार, बलुतेदार, दलित, फिरस्ते इ.चा समावेश होता. हे सर्वजण गावपातळीवर एकमेकांशी निगडित व परस्परान्वय अवलंबून होते. शेती हा खेड्यातील मुख्य व्यवसाय होता. शेती हेच शेतकऱ्यांचे उत्पन्नाचे मुख्य साधन होते. शेती करणारा शेतकरी तर त्याला शेतीसाठी लागणारे औजार आणि गृहोपयोगीयोगी वस्तू तयार करून देणारे सुतार, लोहार, चांभार, मांग, कुंभार, सोनार इ. जाती किंवा व्यावसायिक, सेवा पुरवणारे न्हावी, रामोशी, धोबी, कोळी, मनोरंजन करणारे जोशी, पिंगळा, चासुदेव इ. या सर्वांना ग्रामीण जीवनामध्ये महत्त्वाचे स्थान होते. शेतकऱ्यांकडे शेतीतून उत्पन्न आल्यावर तो त्यातून विशिष्ट हिस्सा किंवा वाटा या सर्व घटकांना देत असायचा, त्यालाच "बलुते" असे म्हटले जाते. कामाचा किंवा श्रमाचा मोबदला म्हणून बलुते दिले जाते होते. या बलुत्यावर या जाती आणि व्यावसायिकांचा उदरनिर्वाह चालायचा. अशाप्रकारे ग्रामीण म्हणजे गावामधील आणि ग्रामीण जीवन म्हणजे या लोकांचे खेड्यातील रूढी-परंपरा लोकश्रद्धा यातून सण, उत्सव, जत्रा, नवस-सायास, लग्नसमारंभ इत्यादींचा समावेश होत होता, तसेच ग्रामीण संकल्पनेमध्ये नद्या- नाले, विहिरी, झाडे-झुडपे, विविध पिके, माणूस, माणसांचे स्वभाव, गुरे-डोरे, बकऱ्या, कोंबड्या, गाढव, कुत्रे, किडे, मुंग्या, पशु, पक्षी, साप, गांडूळ या सर्वांचा महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण जीवनामधील वरील सर्वच घटक साहित्यामध्ये म्हणजे कथा, कादंबरी, कविता यांच्या रूपाने प्रतिबिंबित झालेले दिसतात.

कालांतराने ग्रामीण जीवनामध्ये बदलत्या काळानुसार विविध परिवर्तने घडून आली. स्वातंत्र्योत्तर काळात बलुतेदारी व्यवस्था मागे पडली लोकशाही व्यवस्थेचा स्वीकार, शिक्षणाचा प्रसार, यंत्र युगाचे आगमन आणि औद्योगिकीकरण यामुळे गावपातळीवरील व्यवसायिक बलुतेदारांचे धंदे डबघाईला आले, बेरोजगारी आली, दुष्काळामुळे शेतीत पिकेनासे झाले. शेतकऱ्यांमध्ये दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा वाढला, खेड्यातून शहराकडे स्थलांतर होऊ लागले. पुढे जागतिकीकरणानंतर शेतकऱ्यांचे दुःख वाढत गेले, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या सुरू झाल्या, त्या वाढू लागल्या, खेड्यातल्या

किरण गुरव यांनी आपल्या कथेत बाईपणाच्या दुःखाच्या अनेकमीती साकारल्या आहेत. गावगाड्यातील बाईच्या मनोव्यापाराची मूक्ष्य निरीक्षण नोंदवली आहेत. तसेच नवशिक्षित तरुणांच्या घडपट्टीचे, बेकारीचे प्रभावी चित्रण त्यांच्या कथेत आहे. नोकरी अभावी छोटे व्यवसाय सुरू करणाऱ्या तरुणांच्या स्वप्नाकांक्षा नवभांडवली जगाच्या आक्रमणात धुळीस मिळतात. या तरुणांच्या शिकण्याच्या, संघर्षाच्या, स्थित्यंतराच्या अनेक कहाण्या गुरव यांनी साकारल्या आहेत. भौतिक अवकाशाच्या शिरकावामुळे ग्राम अवकाशाचा बदललेला चेहराही त्यांनी ताण्याबाण्यासह साकारलेला आहे. अलंकृत भाषेचा वापर करूनही त्यांच्या भाषेतील नैसर्गिक सहजता कुठेही उसवत नाही. किरण येले यांनी 'मोराची बायको आणि तिसरा डुळा' या संग्रहातून स्त्री-पुरुष नातेसंबंधाच्या विविध परी शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्री-पुरुष संबंधातील कुतूहलजन्य, नाजूक प्रश्नांना त्यांनी कथारचनेच्या केंद्रस्थानी आणले आहे. महानगरीय जगण्यातील गुंते, ताणेबाणे, अस्वस्थता, तगमग आणि या सर्वांना वेदून येणाऱ्या लिंगभावाचे वेगळे असे विश्व येले यांच्या कथेत आहे. त्यांची कथा पिचलेल्या, दबलेल्या लोकांच्या वेदनेलाही मुखर करते. अतिशय काव्यात्म, संवादी शैलीतून त्यांनी अनुभवद्रव्याला सुसंघटित आकार दिला आहे.

नीरजा, प्रज्ञा दया पवार, मनस्विनी लता रवींद्र या समकाळातील महत्त्वाच्या कथालेखिकांनी स्त्री-पुरुष नातेसंबंधातील विविध आयामांचा धांडोळा घेतला. एकाकीपण, तुटलेपण, हतबलता, प्रेम, वासना, भय, मृत्यू, कॉडमारा, लिंगभेद याविषयीचे प्रखर भान त्यांच्या कथांमधून अभिव्यक्त झाले आहे. लिंगभावाची केलेली मांडणी पारंपरिकतेपेक्षा वेगळी आहे. अनुभवद्रव्याला तितक्याच ताकदीने पेलणारी काहीशी असांकेतिक भाषा या लेखिकांनी योजलेली आहे. याशिवाय आजच्या काळात प्रणव सखदेव, बालाजी सुतार, विवेक कुडू यांनीही महत्त्वाची अशी कथा लिहिली आहे. आधुनिकोत्तर जाणिवांची संवेदनचित्रे त्यांच्या कथेत आहेत.

एकंदरीत जागतिकीकरणातील आजची मराठी कथा अनेक सर्जक शक्यता आजमावत आहे. या काळातील कथालेखिकांनी प्रचलित संकेतव्यूह झुगारत कथेची संरचना अधिक प्रसरणशील केली आहे. आधीच्या कथेपेक्षा आशय आविष्काराची धाटणी निराळी आहे. या कथाकारांनी मानवी जगण्यातील अंधाऱ्या कोपऱ्यांना उजागर केले. कल्पिताचा सजगपणे वापर केला. वास्तवाचे बहुमुखीपण अधोरेखित करण्यासाठी कथनाच्या विविध पद्धती अवलंबल्या. या काळातील कथेची भाषा चिंतनशीलतेकडे, वैचारिकतेकडे झुकत असली तरी तिच्यातील दृश्यात्मकताही तितकीच प्रभावी आहे. आशय आणि भाषेचे अनोव्य नाते या कथांमध्ये पाहायला मिळते. कथा हा दुय्यम नाही तर महत्त्वाचा वाड्यप्रकार आहे, एवढी आश्वासकता या काळातील कथेने नक्कीच निर्माण केली आहे. कथा या साहित्यप्रकाराकडे सांस्कृतिक राजकारण तसेच कथाकारांच्या आक्रसदृष्टीमुळे प्राम झालेल्या मर्यादांना उल्लंघून नवी कथा हे कथाकार घडवीत आहेत, हे मराठी कथेचे सुचिन्हच म्हणावे लागेल.

ग्रामीण कादंबरी साहित्य प्रवाह:

सर्वसाधारणपणे १९६० नंतर खुल्या अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली त्याचा प्रतिकूल परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झाला. जागतिकीकरणाच्या जीवघेण्या स्पर्धेत सर्वसामान्य माणूस मागे पडला, बेकारी वाढली, त्यामुळे श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत गेला आणि गरीब आणखीनच गरीब झाला. जागतिकीकरणातील वाढत्या स्पर्धेमुळे ग्रामीण भागातील माणूस अधिकाधिक उघडा नागडा होत गेला त्याची ससेहोलपट होऊ लागली या सर्वांचे चित्रण मराठी कादंबरीत केले गेले आहे. भांडवलदार वर्गाने खानउद्योग, अणुप्रकल्प, रासायनिक प्रकल्प ग्रामीण भागात सुरू केल्यामुळे आणि सेझ सारखे कायदे लागू झाल्यामुळे जंगले तोडली जाऊ लागली. प्रकल्प निर्मितीमुळे खेड्यातील भूमिपुत्रांवर विस्थापित होण्याचे संकट ओढवले गेले. अनेक शेतकऱ्यांच्या शेत जमिनी, राहती घरे धरणाच्या पाण्याखाली गडब झाली, त्यामुळे लोकांचे स्थलांतर होऊ लागले. श्रीराम कामत यांच्या "भिरमाचा डोंगर" या कादंबरी मधून भांडवलदारांनी कोकणातील डोंगरचे डोंगर विकत घेऊन खान उद्योग उभारले त्याला दार्जीना नावर कसा विरोध करतो याची कथा या कादंबरीत आली आहे. या कादंबरीत भांडवलदारांच्या पुढे तो अयशस्वी झाल्याचे पहावयास मिळते. शंकर सखाराम यांच्या "एस.ई.झेड" या कादंबरी मधून सेझवर भाष्य आले आहे. या कादंबरीत शेतीचे दुष्परिणाम वाचायला मिळतात. बा. सी. मढेकर यांनी "याणी" या कादंबरी मधून आपली जमीन, आपले गाव उद्ध्वस्त करून उभे राहणारे सर्व सोयीनीयुक्त विजेचे काम आपले नाही असे वाटणाऱ्या समूह मनाचे चित्रण केले आहे. अनंत मनोहर यांनी "पैलतीर" कादंबरी मधून धरणामुळे उठलेल्या आनंदवली गावाची कथा मांडली आहे. "झाडाझडती" या कादंबरीमुळे प्रकाशझोतात आलेले कादंबरीकार विश्वास पाटील यांनी धरणग्रस्तांच्या वेदना, व्यथा, संघर्ष यावर एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. जागतिकीकरणाचा समग्र जीवनावर प्रभाव पडत असतानाच शेतकऱ्यांचे पुढारी श्री शरद जोशी भारत आणि इंडिया चा फरक समजावून सांगू लागले. त्याचप्रमाणे ग्रामीण साहित्य लिहिणाऱ्या लेखकांनाही त्यांनी ग्रामीण वास्तव लिखाण करण्याचे आवाहन केले. त्यांच्या या आवाहनाला मराठी लेखकांनी ही चांगलीच दाद दिली आणि खऱ्या अर्थाने ग्रामीण वास्तव जीवन चित्रण साहित्यात येऊ लागले. सदानंद देशमुख यांची "बारोमास" कादंबरी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा प्रश्न मांडू लागली. बाबाराव मुसळे यांची "हाल्या हाल्या दुधू दे" ही कादंबरी कर्जबाजारीपणामुळे ज्ञानबा च्या जीवनाची झालेली शोकांतिका मांडू लागली. प्रतिमा इंगोले यांच्या "बुढाई" या कादंबरीमध्ये गाव सोडून स्थलांतरित होणाऱ्या शेतकऱ्यांचा विषय मांडू लागली. सुरेंद्र पाटील यांनी त्यांच्या "चिखलवाटा" या कादंबरी मधून एका शेतकरी कुटुंबाचे कथानक वर्णन केले आहे. एकूणच जागतिकीकरणामुळे खेडेगावच्या जीवनापर्यंत झपाट्याने राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक बदल घडून आलेले आहेत. शेत, जीवन जगण्याची पद्धत, समाजकारणातून राजकारण, आधुनिकता या सर्व बाबी जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून बदलल्या याचाच प्रत्येक मराठी साहित्यातील ग्रामीण कादंबऱ्यांमधून प्रकर्षाने येतो.

ग्रामीण कविता साहित्य प्रवाह:

जागतिकीकरणामुळे समाज जीवनात प्रचंड बदल घडून आले आज जागतिकीकरणाची संकल्पना रुजून चार दशके उलटून गेली आहेत. या प्रक्रियेचे परिणाम ग्रामीण कवितांमधून स्पष्टपणे उमटलेले दिसतात. बाजारू संस्कृती, व्यक्तीला आलेले ग्राहकाचे, स्वरूप वाढता चंगळवाद, भोगवाद, आत्मकेंद्रितता व्यक्तीची हरवलेली सांस्कृतिक ओळख, माध्यम क्रांती, माहितीचा विस्फोट, नव भांडवलशाहीतून आलेली असुरक्षितता,

मराठी कविते राजकारणातील प्रभाव, दहशतवाद, सामान्य माणसांचे मुळापासून तुटून जाणे, जीवनमूल्यांची पाडझड इत्यादींचे प्रतिबिंब कवितांमधून दिसते.

माणूस स्वतःला, आपल्या माणसांना त्यांच्या भावनांना, दुसऱ्या प्रती आपणजे देणे लागतो त्या सामाजिकतेला विसरत कसा चालता आहे याचे अर्थही अजय खांडेकर यांनी आपल्या कवितेमधून केले आहे -काजे साधा शब्दही बोलत नाहीत, गीर्वाणांची ते ई-भेल भाडतात, मिश्रांना का एक शब्दही देऊ शकत नाहीत शेतकऱ्यांना. असे दुःख अजय कांडेकर आपल्या कवितांमधून मांडतात. तुकाराम घाडे यांनी- दहा हजार एकर जमीन, तुकाराम माऊ-टैकडी डोंगर-ओढा या सगळ्यां सहित ती जमीन,एका माणसाने विकत घेतली,आता तिठ भक्कम सिमेंटच्या कपाडेंडेंच बांधकाम चालू आहे या कवितेच्या ओळी मधून ग्रामीण माणसांच्या हतबलतेचा फायदा घेऊन अनेक खेड्यांमध्ये भांडवलदारांनी आपले बर्बन्ध प्रस्थापित करायला सुरुवात केली आहे याचे वर्णन केलेले दिसते. त्याप्रमाणे कवी एकनाथ पाटील आपल्या कवितेतून- अरे जागतिकीकरणाच्या लाटेत सगळ्यांचेच, तुकाराम घाडेंगार आहे, तुझा तुकाराम जागतिक बाजारात पोचणार आहे, तुझ्या शेताचं सेझमध्ये रूपांतर होणार आहे, जागतिकीकरण ग्रामीण क्षेत्रात पोहोचल्यामुळे त्याचा परिणाम शेती माती वर होत आहे असे कवितेतून सांगतात. जागतिकीकरणाच्या कराराविषयी ग्रामीण लेखक सदानंद कवितेत आपल्या कवितेतून म्हणतात की- हा गॅट करार म्हणजे काय असते बाबा?, अन जागतिकीकरणाचं बरं कसं आस्ता?, कसा वाम येतो त्या कवितेत बलडाखालच्या पाटीसारखा, का कणभ्यात बुडी लागल्या आंबूस गव्हा सारखा, एकूणच वरील सर्वच कवींनी आणि मराठी साहित्यामधील इतर कवींच्याव ग्रामीण कवींनी जागतिकीकरणाचे परिणाम आपल्या कवितांमधून रेखाटलेले दिसतात.

ग्रामीण नाटक साहित्य प्रवाह:

जागतिकीकरणात साहित्य लेखनामध्ये इतर साहित्य प्रकारांमध्ये बदल होत गेलेला दिसतो त्याप्रमाणे नाटक या साहित्य प्रकारातील बदलही होत आहे. बदल किंवा परिवर्तन झालेले दिसते नाटककारांची एक नवी पिढी रंगभूमीला उपलब्ध झाली या पिढीतील नाटककारांनी रंगभूमीच्या क्षेत्रात मोलाचे स्थान प्राप्त करून दिले १९६० ते १९८० च्या दोन दशकांच्या कालखंडात नाटक आणि रंगभूमीच्या संदर्भात बरीच चर्चा होत होती आहे. संख्यात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्ही स्तरावरचा आलेख सर्वलक्षित बनला. भिन्नभिन्न नाटककारांच्या नवनवीन नाट्य कृतींनी अनेक नाट्य प्रकारांचा निर्माण होऊ लागला. रंगभूमीचे वातावरण चैतन्यदायी बनले.परंतु असे असले तरीही ग्रामीण नाट्य निर्मितीचा विचार केला तर ग्रामीण क्षेत्रात आधारित आणि ग्रामीण भागातील समस्यांची मांडणी करणारी नाटके मात्र फार कमी प्रमाणात लिहिले गेली असे वाटते. अनेक नाटककारांनी "तू वेडा कुंभार" या नाटकामधून ग्रामीण समाजातील जुन्या नव्या मूल्यांचा संघर्ष मांडलेला आहे. त्याप्रमाणे गो. नी. दंडेकर यांनी "पवनाकाठचा घोडी", ग. ल. ठोकळ यांचे "कशासाठी पोटासाठी", श्री. ना. पेंडसे यांचे "गारवीचा बापू", मधु मंगेश कार्गिक यांचे "देवकी", शरद शेटे यांचे "अंगार", रा. रं. बोराडे यांचे "पिकलं पान", "विहीर", "आमदार सौभाग्यवती" या नाटकांची निर्मिती झालेली दिसते. या नाटकांचे नाटकांची निर्मिती जरी कमी असली तरी नाटकाच्या इतर प्रकारांच्या माध्यमातून मात्र जागतिकीकरणानंतर चे मानवी जीवन फारच उच्चवर्गीय नाटकांमध्ये मांडले आहे हे आपणास विसरून चालणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ:

1. जागतिकीकरण समाज आणि मराठी साहित्य (संपादक रविंद्र शोभणे)
2. जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावरील प्रभाव (डॉ. वासुदेव वळे)
3. जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य (डॉ. प्रल्हाद लुलेकर गौरव ग्रंथ, संपादक नागनाथ कोतापल्ले, दत्ता भगत)
4. साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण (डॉ. भालचंद्र नेमाडे)
5. मराठी साहित्यातील विस्थापित आणि मराठी कादंबरी (संजय नगरकर)
6. जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य (शरद गायकवाड)

Platinum Jubilee of Indian Independence: Relevance of Gandhian Ideology

Dr. Pragati B. Marakwar

(Chief Editor)

Head, Dept. of History, L.V.H. ASC College, Panchavati, Nashik

Sanyog Publication

ISBN : 978-81-949467-0-0

Platinum Jubilee of Indian Independence:
Relevance of Gandhian Ideology

Dr. Pragati B. Marakwar

(Chief Editor)

Head, Dept. of History, L.V.H. ASC College, Panchavati, Nashik

Editorial Board

Prof. Dr. Kisan M. Ambade
Chairman BOS in History, S.P.P.U., Pune – 07

Dr. Shraddha Neelesh Kumbhojkar
Head, Department of History, S.P.P.U., Pune 07

Dr. K. L. Giramkar
Member of BOS in History, S. P. P. U., Pune
(K. J. Somaiya College of ACS, Ahmednagar)

Dr. Devidas B. Waydande
Member of BOS in History, S. P. P. U., Pune
(Prof. and Head, M. S. Kakade College, Pune)

Dr. Rajendra P. Bhamare
Member of BOS in History, S. P. P. U., Pune &
Prin. SPHASC College, Nampur

Prof. Dr. Lahu Gaikwad
Research Guide in History, S. P. P. U., Pune
(ACS College, Pune)

Dr. Rajendra N. Raskar
Member of BOS in History, S.P.P.U., Pune (Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Pune – 07)

Sanyog Publication

Title of the Book :

Platinum Jubilee of Indian Independence: Relevance of Gandhian Ideology
(Multilingual : English, Hindi, Marathi.)

Edition : 1 (November 2021)

Editor : Dr. Pragati B. Marakwar

Publishing Agency : Sanyog Publication

Flat 9, Laxmi Darshan Apartment, Near Rath Chakra, Beside Swami Samarth Kendra,
Indira Nagar, Nashik-422009

Mo. 9881168509

E.mail. : sanyogpublication@gmail.com

Publisher : Dr. Yogesh Devidas Wankhede

Printers : Wankhede Enterprises, Indira Nagar, Nashik Mo. 8830638488

© Copyright : Dr. Pragati B. Marakwar

Price : 500/-

ISBN : 978-81-949467-0-0

Views and opinions expressed by the authors in the book are their own.

मराठी विभाग

- १ 'हिंद स्वराज्य' ग्रंथातून प्रतिबिंबित होणारे महात्मा गांधीचे राजकीय विचार
प्रा. डॉ. कृष्णा महादेव पाटील १४७
- २ महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य संकल्पना व सद्यस्थितीचा अभ्यास
डॉ. जयवंत काशिनाथ पाटील. १५२
- ३ महात्मा गांधीचा समतेचा मार्ग
डॉ. वैशाली बागुल १५६
- ४ गांधी विचार व वृत्तपत्रे
नुतन सदगीर, बापू जगदाळे १५७
- ५ चरखा : आर्थिक स्वावलंबनाचे प्रतीक
प्रा. किर्ती वर्मा १६०
- ६ आधुनिक जगातील समस्या व गांधीवादी रणनीती
डॉ. भदाणे अशोक परशराम, प्रा. पाटील अंकुश अरुण १६२
- ७ ग्राम स्वराज्य आणि महात्मा गांधीजींच्या विचारातील भारत
श्री. प्रकाश महादू गावित १६५
- ८ 'महात्मा गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांची सुसंगतता व प्रासंगिकता'
सौ. अस्मिता हेमंत देशपांडे १६८
- ९ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासातील एक सोनेरी पान - महात्मा गांधी
जागृती नेरकर, सुनील डोन्नार १७१
- १० महात्मा गांधी यांची भाषणे आणि पत्रे यातील अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोण
डॉ. नारायण नामदेव गाढे १७४
- ११ महात्मा गांधी यांचे ग्रामीण विकासासंबंधीचे विचार
डॉ. वनिता साबळे १७६
- १२ महात्मा गांधी : रामराज्य
प्रा. उषा पोपटराव गायकर १७९
- १३ दक्षिण आफ्रिकेतील गांधी
डॉ. जाधव नितीन साहेबराव १८१
- १४ महात्मा गांधींच्या शिक्षण तत्त्वज्ञानातून शांतता आणि सौहार्दाचे शिक्षण
प्रोफेसर डॉ. संजय तुळशीराम शेलार,
डॉ. मधुकर दगु अहिरे १८५
- १५ महात्मा गांधीजींचे सामाजिक विचार
प्रा. बी.आय. परदेशी १९०
- १६ महात्मा गांधींचे आर्थिक तत्त्वज्ञान
प्रा. सुजाता वसंत आहेर १९३
- १७ महात्मा गांधींच्या राजकीय विचारांची प्रासंगिकता
प्रा. निकम कल्पना डी. १९५
- १८ महात्मा गांधीजींचे खादी विषयक विचार आणि आजच्या कालातील त्याची उपयोगिता
प्रा. शिंदे नारायण अंबू १९८
- १९ महात्मा गांधी यांचा पत्रकारितेविषयीचा दृष्टिकोन
प्रा. रुचिरा विकास दंडगव्हाळ २०२
- २० महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक विचार
प्रा. सदाफळ नंदू पेत्रस २०५
- २१ महात्मा गांधींचे राम राज्य संबंधी विचार
प्रविण कारभारी शिंदे २०७
- २२ महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार आणि शाश्वत विकासाचे शिक्षण
डॉ. सुषमावती जयवंत पाटील २१०
- २३ महात्मा गांधींच्या शिक्षण तत्त्वज्ञानातूनच गांधी विचारधारेचा उगम
डॉ. निकम वसंत रामचंद्र, डॉ. मांजरेकर श्रीनाथ दिलीप २१३
- २४ महात्मा गांधीजी : अहिंसा तत्त्वज्ञान
डॉ. रमिला गायकवाड २१६

ग्राम स्वराज्य आणि महात्मा गांधीजीच्या विचारातील भारत

श्री. प्रकाश महादू गावित

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, श्री ढोकेश्वर कॉलेज टाकळी ढोकेश्वर,
ता. पारनेर, जि. अहमदनगर

pkshgavit8@gmail.com

मो. ८२७५५८३२७९

सारांश (Abstract):

महात्मा गांधीजी यांनी भारताला समृद्ध व स्वावलंबी बनविण्यासाठी राष्ट्रीय चळवळी बरोबर भारताच्या उज्वल भविष्यासाठी भारतीय ग्राम रचना कशी स्वयंपूर्ण असावी यासाठी आपले विचार मांडले आहेत. त्यांनी भारतीय ग्रामीण समाजाच्या समस्या व त्या समस्यांचे निराकरण होण्यासाठी कोणत्या बाबी आवश्यक आहेत याचे विवेचन स्वराज्य संकल्पनेत मांडले आहेत. गाव अथवा खेडे स्वायत्त कसे व्हावे या विवेचानातूनच 'स्वराज्य' ही संकल्पना उदयास आली. ब्रिटीशांच्या राजकीय धोरणामुळे भारतीय ग्राम संरचनेची अंतर्गत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय घडी मोडकळीस होत चालली होती. 'स्वराज्य हे मुठभर लोकांच्या हातातील सत्ता नव्हे तर सर्वांना न्याय व सर्वांचे कल्याण करणारी व्यवस्था आहे'. हे ग्रामीण समाजाला ज्ञात होत नाही तो पर्यंत भारताची प्रगती नाही हे त्यांच्या विचारातून दिसून येते. गांधीजींच्या विचारातून स्पष्ट होते कि, ग्रामीण समाजात स्वतंत्रता, बंधुता, समता, धर्मनिरपेक्षता, मानवता, ही लोकशाहीची मुल्ये रुजवली गेली पाहिजेत. गांधीजींच्या ग्राम स्वराज्य या संकल्पनेचे प्रतिबिंब आज स्वातंत्र भारतात ग्रामसभेला दिलेल्या अधिकारातून पहावयास मिळते. गांधीजींची ग्रामीण स्वराज्याच्या संकल्पना ही जॉन रस्किनच्या 'अंत्योदय' या संकल्पनेसी साधर्म दिसून येते. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महात्मा गांधीजींच्या 'ग्राम स्वराज्य' या संकल्पनेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना (Introduction):

महात्मा गांधीजींनी ग्राम स्वराज्य या संकल्पनेत ग्रामीण व्यवस्थेचे धोरण निर्मिती कश्या प्रकारे असावी. स्वावलंबी गाव ग्रामीण समाजाला कोणत्या प्रकारे सामावून घेईल याच्या परिणामाची कारणीमिमांसा केली आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण प्रत्येक घटकाला सामावून घेण्याविषयी विचार मांडले आहेत. गांधीजींची ही संकल्पना समकालीन ग्रामीण भारतात सामाजिक-राजकीय बदलाचे माध्यम बनू शकते. हा बदल यशस्वी होऊ शकतो, याचीही गांधीजींना खात्री होती.

महात्मा गांधींच्या विचारांनुसार, स्वराजाचा अर्थ स्व-राज्य (self-rule) आणि आत्म-संयम (self-restraint) आहे. मात्र, 'सर्व प्रकारच्या बंधनांमधून मुक्ती' किंवा 'संयमाला कायमची तिलांजली' असा याचा अर्थ मुळीच नाही. केवळ काही लोकांनाच अधिकार मिळाल्यास अशा प्रकारचे स्वराज्य येऊ शकत नाही, असे गांधीजींचे म्हणणे होते.

राष्ट्रीय पातळीवरील स्वराज्यासाठी आधी ग्राम स्वराज्य आवश्यक आहे, असे गांधीजींना जाणवत होते. १९४२ मध्ये लिहिलेल्या एका लेखामध्ये गांधीजींनी 'आर्थिक आणि राजकीय ताकद एका ठिकाणी जमा झाल्यास (concentration) स्वराज्याच्या पायाभूत सिद्धांतांच्या उल्लंघनाचा धोका आहे. गावे सशक्त होऊन आर्थिक आणि राजकीय ताकदीचे विकेंद्रीकरण केल्यास हे सिद्धांत राखले जातील असे मत व्यक्त करतात. भारतात गरीब-श्रीमंत जी दरी वाढत चालली आहे याचे उत्तम उदाहरणे

आज वर्तमानात पहावयास मिळतात.

गावातील व्यवस्थेचे व प्रत्येक घटकाचे विकेंद्रीकरण होणे हे ग्राम व्यवस्थेतील सर्वात लहान परिमाण आहे. यासाठी, राजकीय स्वरूपात गाव इतके लहान असले पाहिजे की, जिथे महिलांसह सर्व स्तरातील लोकांना निर्णय प्रक्रियेत भाग घेता येईल व एक समृद्ध व्यवस्था निर्माण होईल अशी धारणा महात्मा गांधीजीची होती.

मूळ शब्द (Key words):

ग्रामस्वराज्य, अर्थ स्वराज्य, आत्म- संयम, अंत्योदय, आत्मनिर्भर, शारीरिक श्रम, स्वदेशी, सत्याग्रह, सहयोग

उद्दिष्टे (Objectives):

१. महात्मा गांधी यांची ग्राम स्वराज्य तत्वाचा भारतीय ग्रामीण समाजावर झालेला परिणामाचा मागोवा घेणे.
२. महात्मा गांधीजीचे ग्राम स्वराज्य तत्व बदलत्या काळानुसार यश अपयशाची माहिती तपासणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक या संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

महात्मा गांधीजीची स्वराज्य संकल्पना:

महात्मा गांधी यांनी ग्राम स्वराज्याबद्दल बोलून ठेवले आहे. याचा अर्थ गावे स्वावलंबी व्हावीत, वस्तूंचे उत्पादन आणि त्याची विक्रीही त्याच ठिकाणी करण्याची सोय उपलब्ध असावी, असा त्यामागील विचार होता हे दिसून येते.

ग्राम स्वराज्य संकल्पना अर्थ:

आजच्या काळात औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या क्रांतीमुळे व जागतिकीकरणामुळे 'वसुधैव कुटुंबकम' ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरली आहे. गांधीजीच्या आदर्शवादी विचारामुळे भारतातील ग्रामीण भाग व तेथील समाज जीवन भारताचा आत्मा आहे. म्हणून ग्रामीण लोकांचे जीवन समृद्ध आत्मनिर्भर आदर्शवादी होण्यासाठी ग्रामस्वराज्य होणे आवश्यक आहे असे मत गांधीजी व्यक्त करतात. गांधीजीच्या संकल्पनेतील ग्राम स्वराज्य

याची काही अंशी आपल्याला वर्तमान काळात पंचायतराज व्यवस्थेत त्याचे स्वरूप दिसून येते.

खालील घटकाच्या आधारे आपल्याला गांधीजींची ग्राम स्वराज्य संकल्पना पडताळून पाहता येईल.

१. सर्वोच्च स्थानी मानव: गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत बहुजन हिताय बहुजन सुखाय या उक्ती प्रमाणे मानवाचे स्थान व ध्येय गांधीजीने सर्वोच्च मानले आहे. मानवाच्या बौद्धिक विकासाबरोबर त्यांची आर्थिक व नैतिक उन्नती होणे गरजेचे आहे. यासाठी ग्रामीण भागात धर्मनिरपेक्ष व्यवस्था निर्माण झाली तर राष्ट्राची जडणघडण योग्य प्रकारे होईल याची गांधीजींना खात्री होती. मानवाच्या उन्नतीसाठी त्याच्या प्रत्येक गरजा पूर्ण झाल्या तर राष्ट्र स्वयंपूर्ण होईल अशी त्यांची धारणा होती.

२. समानता: गांधीजींनी ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत सामाजिक आर्थिक समानतेसाठी विशेष लक्ष दिले . मानवाच्या विकासासाठी राजकीय, सामाजिक, आर्थिक समानता आवश्यक आहे. समाजात भांडवलदार वर्ग कामगार वर्ग यांच्यातील असमानता नष्ट करण्यासाठी जे भांडवलदार आहेत त्यांच्या संपत्तीमध्ये कपात करावी व ग्रामीण भागातील जमीनदारांच्या जमिनीचे छोट्या शेतक-यांना वाटप करण्यात यावे असा संदेश देण्याचा त्याने प्रयत्न केला हे करत असताना अहिंसेचा मार्ग निवडावा हे त्यांनी स्पष्ट केला आहे. परंतु आजही समता प्रस्थापित झाली नाही .

३. विकेंद्रीकरण: भारताच्या विकासासाठी आर्थिक क्षेत्राचे विकेंद्रीकरण करण्याचे विचार मांडले आहेत.

४. स्वदेशी: स्वदेशी हा धर्म म्हणून प्रत्येक राष्ट्रातील व्यक्तीने पाळला पाहिजे असे गांधीजीचे मत होते. स्वदेशीमुळे ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योगांना चालना मिळाली तर तेथील उपेक्षित वर्ग यांच्यात सुधारणा होईल. भारतातील सर्व उद्योगाचे केंद्रीकरण शहराकडे झाल्यामुळे गावातील लघु व कुटीर उद्योग उद्ध्वस्त झाले आहेत. खेडी भकास झाली आहेत तर शहरे झोपडपट्टीच्या विळख्यात सापडली आहेत

५. आत्मनिर्भर: ग्राम स्वराज्य संकल्पनेत गावातील

प्रत्येक घटकाने आत्मनिर्भर व्हावे असे स्पष्ट केले आहे. जो पर्यंत गावातील प्रत्येक व्यक्ती स्वयंपूर्ण होत नाही तो पर्यंत स्वराज्य संकल्पना पूर्ण होत नाही. गावातील प्रत्येक व्यक्ती आत्मनिर्भर बनली तर राष्ट्र बाह्य जगतापासून संरक्षण व आर्थिक दृष्ट्या सबल होईल. आज सरकार आत्मनिर्भरतेविषयी चर्चा करते आहे परंतु स्वदेशी मालाचा दर्जा निर्माण करण्यासाठी व्यवस्था, रोजगार निर्मिती, व तंत्रज्ञानात जो पर्यंत स्वालंबी होत नाही तो पर्यंत आत्मनिर्भर राष्ट्र होणार नाही.

६. सहयोग/सहकार्य: गावातील प्रत्येक व्यक्ती समुहात परस्पर सगळ्यांच्या विकासासाठी सहकार्याची भावना असावी. सामुहिक सरकारी जमिनीसाठी हि बाब आवश्यक आहे. शेतकरी वर्ग सामुहिक व सहकार्याने कष्ट केले तर राष्ट्र अन्नधान्याने समृद्ध होईल. ग्रामीण भागात श्रमदान अथवा सामुहिक कार्य करण्याची वृत्ती काळाच्या ओघात नष्ट होत चालली आहे.

७. सत्याग्रह: गांधीजींच्या सत्याग्रह व सहयोग या शस्त्राच्या बळावर अहिंसेच्या माध्यमातून गांधीजींना ग्राम स्वराज्य सबलीकरण करायचे होते.

८. शारीरिक श्रम: ग्राम स्वराज्य संकल्पनेत शारीरिक श्रम हे महत्वाचे अंग आहे. गांधीजींच्या मते जी व्यक्ती शारीरिक श्रम करत नाही त्याला खाण्याचा अधिकार नाही. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या उपजीविका पुरतीच संपत्ती जमवावी. जास्त संपत्तीची हाव ठेवू नये. अधिक संपत्ती परोपकारासाठी वापरावी. शारीरिक श्रमाचा हा आदर्श नसला तरी तो वापरावा. व्यक्तीने बौद्धिक श्रमाबरोबर शारीरिक श्रम करणे गरजेचे आहे. त्यातूनच सर्वधर्मसमभाव मानवाची निर्मिती होईल.

९. वैश्विक संरक्षण: ग्राम स्वराज्य संकल्पनेत आर्थिक समानता अभिप्रेत आहे. मानवाने वैयक्तिक आर्थिक सबलीकरण न करता त्याने समाज सेवेसाठी सतत कार्य करावे व्हावे. जो पर्यंत मानव समाजसेवेचे व्रत घेऊन समाजासाठी संपत्ती मिळवेल, समाजासाठी संपत्ती खर्च करेल यातून नागरीकरण होऊन त्याच्या पराक्रमात अहिंसा निर्माण होईल. अहिंसेतून आर्थिक समानता दृढ होणार

अशी धारणा गांधीजींची होती.

१०. स्थानिक स्वराज्य संस्था: गावाच्या विकासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्माण केल्या जातील. या पंचायतीमध्ये पाच लोकांची एक वर्ष कार्यकालासाठी योग्य स्त्री-पुरुष व्यक्तीची निवड करण्यात येईल.

गांधीजींच्या मते ग्राम स्वराज्य व्यवस्था राजा आणि न्यायापुरते व्यवस्थे पर्यंत मर्यादित नसावे, तर पंचायत एक वर्षाच्या कार्यकाळात धर्मसभा, न्यायसभा आणि व्यवस्थापन सभांचे कार्य संयुक्त रूपात करेल.

११. सर्वधर्मसमभाव: गांधीजींच्या मते सर्व धर्मांचे सर एक असून सत्य शोधणे हे अंतिम स्वरूप आहे. म्हणून ग्राम स्वराज्य रचनेत सर्व धर्मांना त्यांनी समान म्हटले आहे.

१२. उपक्रमशील शिक्षण पद्धती: गांधीजींचा शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन लिहिणे वाचणे, ज्ञान ग्रहण करणे इथपर्यंत मर्यादित नव्हता. शिक्षण हे असे एक साधन आहे त्याद्वारे मानव ज्ञानी बनून विवेकशील बनतो. मानव विवेकशील झाला कि, तो सत्य आणि असत्य याचे अन्वेषण करतो. ग्राम स्वराज्य उन्नतीसाठी अभिनव शिक्षण पद्धती आवश्यक आहे, अशी त्यांची धारणा होती. वर्धा शिक्षण पद्धतीत गांधीजींनी शिक्षण व्यवस्थेविषयी विचार मांडले आहेत.

निष्कर्ष (Conclusion):

खेड्यांचा विकास जोपर्यंत होत नाही, तो पर्यंत भारताचा विकास होणार नाही याची जाणीव गांधीजींना होती. गांधीजींनी प्रत्यक्ष भारत भ्रमण करून शासक वर्ग, शहरातील पुढारलेला वर्ग, नोकरवर्ग, व्यापारीवर्ग व गावातील शेतकरीवर्ग, गावातील समाज यातील दरी जवळून बघितली होती. त्याचबरोबर समाजात धर्म, पंथ, जात यात वाढत चाललेली तफावत पुढे राष्ट्रासाठी घातक ठरू नये म्हणून सर्वसमावेशक व्यवस्था निर्माण होणे गरजेचे होते, यातून ग्राम स्वराज्य संकल्पना पुढे आली आहे.

१. गांधींनी स्वराज्याची संकल्पना एका पवित्र संकल्पनेच्या संदर्भात केली ज्याचे मूलभूत घटक स्वयंशिस्त आणि

आत्मसंयम आहेत.

२. खादीचा प्रचार (स्वदेशी) आणि परदेशी वस्तूंचा बहिष्कार हे त्यांच्या जीवनाचे आदर्श होते.

३. गांधीजींचे स्वराज गावात राहत होते आणि त्यांना ग्रामीण उद्योगांच्या दुर्दशेची चिंता होती.

४. गावातील प्रत्येक घटकाला आर्थिक, राजकीय, सामाजिकदृष्ट्या सबलीकरण करणे व गांधीजींच्या संकल्पनेतील भारतातील गावाची उन्नती करणे अजूनही भारताला शक्य झाले नाही.

५. गांधीजींची स्वराज्य संकल्पना वर्तमानकाळात जागतिकीकरणामुळे कालबाह्य झालेली दिसून येते कारण स्वयंपूर्ण गाव आजच्या व्यवस्थेत होत नाही.

संदर्भ (References):

१. दै. दिव्य मराठी, गांधीजींची 'ग्राम स्वराज' संकल्पना कालबाह्य - काँग्रेस नेते शशी थरूर - २०१४

२. दै. सकाळ, Gandhi Jayanti : प्रयोग गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याचा- देवाजी तोफा, ०२-१०-२०१८

३. गांधी मोहनदास करमचंद, अनुवादक- पटवर्धन सीताराम पुरोषोत्तम, सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा, नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद, एप्रिल १९९९

४. डॉ. करंदीकर सुरेश, मंगरुळकर मीना, उदयमुख भारतीय समाजातील शिक्षण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

५. भावे विनोबा, सर्वोदय विचार आणि स्वराज्यशास्त्र, काशी १९५८

६. भारदे बाळासाहेब, ग्रामक्रांतीची दिशा, म. गांधी स स्मारक निधी पुणे, २००३

७. गांधी, हिंद स्वराज्य, परधाम प्रकाशन, पवनार, नववी आवृत्ती, २०१७

८

‘महात्मा गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांची सुसंगतता व प्रासंगिकता’

सौ. अस्मिता हेमंत देशपांडे.

सहा.शिक्षिका, गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे श्री.जयरामभाई हायस्कूल, नाशिकरोड.

ई-मेल asmitahemant28jan@gmail.com संपर्क क्रमांक- ९४ २३ ४१ ५१ ४९

गोषवारा- "If we want to real peace in this world, we should start educating children." या सुविचाराचे चिंतन कोणत्याही काळात शिक्षणाच्या उत्तम व्यवस्थापनासाठी महत्वाचे आहे. प्रत्येक महापुरुष एक व्यक्ती असतो. त्या व्यक्तीच्या विचारांचे चिंतन बदलत्या युगात परिवर्तन घडवित असते. या विचारांचे अध्ययन आचरण म्हणजेच 'विचार पूजा' होय. जगाला हिंदुधर्म संस्कृतीचा उत्तम संदेश देणारे भारतीय विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे शिल्पकार स्वामी विवेकानंद व म.गांधी हे जगाला सत्य, अहिंसा आणि शांतीचा संदेश देणारे शांतीदूत नव्हे तर क्रांतिदूत ठरले. त्यांच्या विचारातील शिक्षण हे

‘असत्याकडून सत्याकडे’, ‘हिंसेकडून अहिंसेकडे’, ‘स्तेयाकडून अस्तेय वृत्तीकडे’ आणि ‘परिग्रह वृत्तीपासून अपरिग्रह वृत्तीकडे’ नेणारे, न्यायप्रिय विचारांचा स्थायीभाव असणारे होते. गांधीजींच्या जीवनात आणि शिक्षणविचारात एकवाक्यता होती. व्यक्तीपेक्षा विचार आत्मसात होणे आज गरजेचे आहे. नवीन शिक्षण प्रणालीमधील म. गांधीजींच्या विचारांची प्रेरणा व सुसंगतता ही मन, मनगट आणि मेंदू यांचा विकास साधणारे, स्वावलंबनाचे शिक्षण आजच्या काळातही अपेक्षित आहे. केवळ बौद्धिक प्रचलित शिक्षण प्रणालीमुळे समाजात झालेले दुष्परिणाम आजही आपण अनुभवतो आहोत.

Green Marketing.

Miss. Anjali Vishnu Pandule

Assistant Professor, Department of Commerce,

Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar, Tal. Parner, Dist: Ahmednagar-414304, and Research Scholar of C. D. Jain College of Commerce, Shrirampur, Dist: Ahmednagar-413709 Maharashtra, India, Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune (M.S.) India.

Corresponding author e-mail: anjalipandule@gmail.com

ABSTRACT

Green marketing is a part of marketing. The business organization can create environmental awareness among the people through green marketing. Green marketing makes it possible to reuse resources. Due to this, adequate utilization of resources and environmental awareness among the people has increased the demand for green products. People prefer to buy green products so it helps reduce pollution. As a result, the business organization can fulfill its social responsibility and try to make more profit. Green products include such items as home appliances, festivals, and items used in festivals. Demand for green products has increased dramatically as people become more focused on health. Green Vipana helps maintain a natural balance. Business organizations play an important role in helping to reduce pollution due to the government's policy on plastic ban.

KEY WORDS - Green marketing, environment, pollution, environmental supplement products

INTRODUCTION

Marketing is very important in business. The concept of marketing involves all functions, from the production of goods to the consumption of goods. The concept of marketing is more comprehensive than the concept of sales. The concept consists of the collection of raw materials for the production process, the consolidation and processing of them, the construction, advertising, selling, distribution and post-sale service. There are some types of traditional marketing, electronic marketing, green marketing, niche marketing. Green marketing has become a new concept in recent times. Green marketing is the creation of goods and services to the consumer without harming the environment or harming the environment. Every business organization has certain responsibilities towards society. Business organizations are fulfilling environmental issues related to society through green marketing. Creating environmental awareness is very important because as global temperature rises, it is important to create environmental awareness in the society.

Green marketing

Producing products that are environmentally friendly and reach the consumer. Green marketing is the marketing of goods or services that complement or adapt to the environment. Marketing is the initiative taken to provide pollution-free goods or services to the conscious consumers who are eco-friendly by producing healthy and environmentally balanced products, thus providing the consumers with healthy and pollution free products. Their mission is to provide healthy and pollution free goods and services. Business organizations are striving to minimize environmental damage in the three processes of production, distribution and consumption of goods through green marketing. At present, many business organizations are labeled as environmental supplements on the cover of manufactured goods. Environmental supplement is a product which, after use and does not harm the physical or mental health of the consumers and does not harm nature. Natural resource resources are used for the production of environmentally friendly commodities and efforts are made to minimize pollution in the production process. Environmental supplements have the ability to have organic decomposition or biological decomposition. Environmental supplements nourish the physical and mental health of consumers. These items are easily recycled.

Environmentally compatible goods include the following items.

Compost fertilizers, earthworms, bio-pesticides, organic fertilizers, natural clay figurines, plant and animal herbs, naturally-grown mangoes, cotton textiles, wood furniture, solar powered vehicles, solar power, wind power, leather and textile shoes, slippers, Wooden toys, earthenware, paper and cloth bags, naturally made colors and so on.

OBJECTIVE:

1. Understanding Green Marketing Concepts
2. Understand the difference between environmental supplement and non-environmental supplement.
3. To study the current state of green marketing.

HYPOTHESIS:

1. The adoption of a green marketing system by a business organization helps reduce environmental damage.
2. Through green marketing, business organizations fulfill their environmental responsibility

RESEARCH METHODOLOGY

The study is based on secondary data collected from Internet, e-books, text books, reference books, newspapers articles, different government reports.

Presence of Green Marketing

1. Business organization

Business organizations in India have adopted the goal of green marketing, so it is possible to protect the environment and reduce environmental degradation. This in turn helps the business organization to fulfill its social responsibility.

2. Government

At present, the concept of business social responsibility is given more importance. Through social responsibility, business organizations fulfill their responsibility towards society. Governments encourage the business organization to create an environmentally friendly environment by providing guidance or guidance. Reduce the use of hazardous materials. Business organizations are told by the government to explain environmental supplement information to consumers, adopt various strategies to minimize environmental damage, and try to create environmental awareness among the consumers.

The importance of green marketing

1. Recycling of goods

Green marketing makes it possible to recycle goods or resources. Because of the limited amount of equipment available, it is necessary to make the goods and services available to the customers by making adequate use of them. Green aircraft make it possible to reuse resources.

2. International recognition

Green marketing is gaining international recognition. Green product enables business organization to position itself in the global market Green marketing has an important place in the marketing process.

3. Large profits

As the demand for green products is increasing day by day, business organizations try to make more profit by producing larger quantities. The increase in the demand for green products is seen as the health and environmental awareness among consumers is created.

4. Awareness of the environment

Green marketing makes it easy for people to create environmental awareness. So people try to save the environment.

5. Company image

Due to the difference between green products and other products, the manufacturers of green products are creating a different image in the society. Due to the fact that these products are healthy and environmentally friendly, the demand for such products is increasing. These companies would have produced a good image in the market.

6. Sustainable development

Green marketing protects the environment. It is safe to meet the needs of future generations. Sustainable development is necessary to protect the environment. Green Vipana can make sustainable development possible.

7. Adequate use of available tool material

Human needs are numerous but the resources available to meet these needs are in limited form, during which time the maximum needs are sought with the help of limited resources. Green products can be recycled as they make full use of equipment.

8. Useful for different businesses

Green marketing is very important for some businesses, as the business has a direct connection to the environment. For example tourism business, fishing, food processing industry etc.

Examples of green marketing

In many businesses across the country, organizations have adopted the green marketing process to protect the environment. Many other business organizations are starting to think of green marketing as an example of these companies.

1. Siemens Group of Industries

Is the largest technology conglomerate in Europe. This company produces industrial products. This company currently has patents for many environmental technologies, and it supplies environmental supplements to other companies. The company's mission is to lead climate change companies. In addition, this company works to generate the energy needed for the industry, which has given other companies a better platform for climate change solutions.

2. Acover

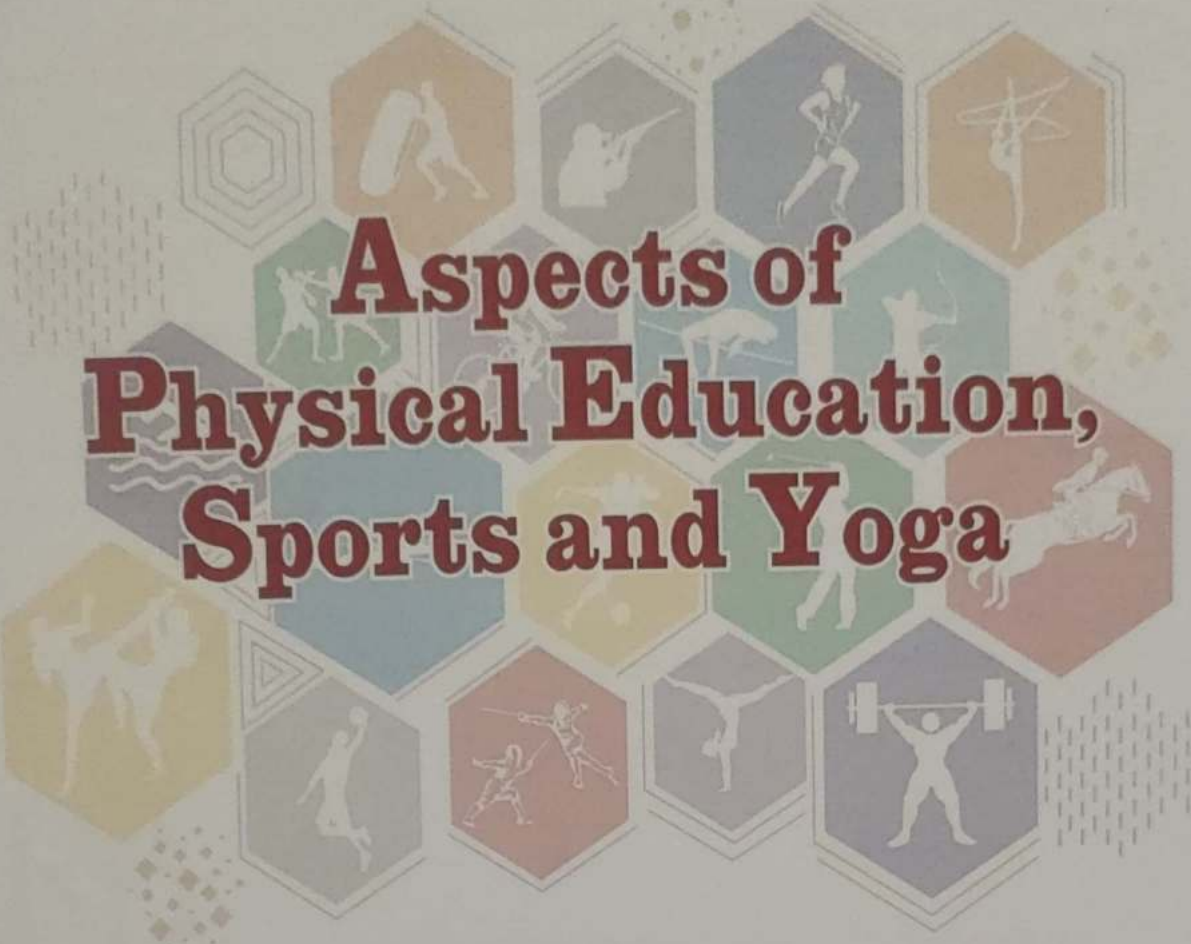
The company is based in Belgium. This company produces an environmentally compatible product. The company's products are avoided by using ingredients that are harmful to the environment. The company's products are based on botanical ingredients. This company has been honored through the United Nations Environmental Program for its environmental supplement products.

CONCLUSION

The question of pollution and global temperature rise is affecting the world. Due to the use of additional chemical fertilizers, large scale factories and additional use of vehicles, the environment is polluted with air and alternatively All Indians have decided to curb global warming up to 6. Green marketing is playing an important role in this. Business organizations have taken up the task of providing green products, making it possible for people to live happy and healthy, satisfying lives.

REFERENCES

- 1) *Marketing and Advertising*, S.P. Girase, Prashant Publication.
- 2) *Fundamentals of Marketing*, Mahesh Kulkarni, Nirali Publication,
- 3) *Marketing Management*, K. Karunakaran, Himalaya Publishing House.
- 4) *Marketing Management*, Rajan Saxena, Mc Graw Hill Education Pvt. Ltd. Fifth Edition.
- 5) *Marketing in India*, S. Neelamegham, Vikas Publishing House Pvt. Ltd.
- 6) *Marketing Management and Techniques*, Shrinivas Joshi, Prashant Publication.
- 7) *Marketing Process and Strategies*, S.P. Girase and J.B. More. Prashant Publication.

Aspects of Physical Education, Sports and Yoga

— EDITORS —

Prof. Rohit B. Adling

Dr. Sachin S. Chamle

National Publisher

© Copyright Rajarshi Publication, Udgir Dist- Latur (INDIA)

No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of publishers. This edition can be exported from India only by the Publishers.

या संपादकीय ग्रंथात समाविष्ट सर्व संशोधनपर लेखांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही. समाविष्ट सर्व लेखांची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकाची असेल.

Aspects of Physical Education, Sports and Yoga Volume - 01

Edited By

Prof. Rohit B. Adling

Dr. Sachin S. Chamle.

Publisher: Jayshree Purushottam More

Rajarshi Publication (India)

National Publisher

Reg. Office : S.T. Colony, Nalegaon Road, Udgir-413517, Maharashtra, India.

Contact us / E-mail : rajarshiprakashan@gmail.com

Mobile No : 8830707388 / 9881334870

Volume- 01 published in 25 April 2022.

ISBN: 978-81-956658-0-8

₹ Price: 500 /-

Index

1	Nutrition Care to Regulate Body Weight and Immunity in Ontext of Corona Pandemic Dr. Aditya A. Kulkarni	8-12
2	Importance of Sports Psychology in Physical Education and Sports Dr. Anap Uttam Damu	13-16
3	Role of Sports Medicine in Physical education Dr. Kiran Prabhakar Aher	17-20
4	A Comparative Study on Level of Flexibility and Strength Endurance Between Yoga and Mallakhamb Trainees. Dr. Manohar S. Kalode	21-24
5	Study of Physical Fitness and Physiology of Kho-Kho Players Dr. Subhash M. Shekokar	25-28
6	Effect of Psychological Factors on the Performance of University Kabaddi Players Mr.Madhusudan Reddy	29-31
7	Role of Physical Fitness and Wellness in Physical Education Prof. Harde S.M. and Dr.Vishnu Umakant Pethkar	32-35
8	Importance of Stress Management in Physical Education Prof. Kadu P.A. and Prof. Dr. Kalpana Zarikar.	36-39
9	Study of Biomechanics Measurements in Archery Prof. Shyam B. Korde	40-44
10	Role of Sports Training in Development of Players of Different Games Prof. Ubale Rahul V.	45-48
11	Concept of Stress Management Rudreshappa Basappa Shivpulji	49-53

12	Sports Training: Importance & Principles Dr. Jyotiram D. Chavan	54-55	As
13	Growth and Development in Physical Education in Modern Era Dr. Mohammed Ajaz Sheikh	58-60	
14	The Benefits of aquatic Circuit Training for Athletes Dr. Vikhe Pramod Madhavrao	61-65	
15	Sport Management Prof. Lokhande Dadasaheb Murlidhar	66-68	INT vacc men long nutr
16	Online Physical Education: New Challenges and Opportunities for Indian Universities Dr. Ajitkumar Sadashiv Kadam	69-75	heal ingr righ our
17	Sports Injuries Prevention and Rehabilitation Mr. Anand. S. Chanagi	76-84	GLC
18	शारीरिक सुदृढता, शारीरिक व्यायाम व व्यायामाची तत्त्वे डॉ. दादामाहेव ववन डेंगळे आणि श्रीमती. रश्मी दादामाहेव डेंगळे,	85-91	grea med diffe tech addi dege oste com awa dieta disli
19	योग साधनेतून समाजातील व्यक्तींचा विकास प्रा. फुन्नागी एन. वी.	93-95	is gr whal indiv and as st num usua and Ther to ov must Grov
20	शारीरिक शिक्षा डॉ. मंतोप नाम्या	96-98	